Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканын нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 87 (14811) 1992 чылдың май 7, четверг

Солунга ат салган шагы 21.30. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Бөгүн–Радио хүнү

ДАМЧЫДЫЛГА ТӨВҮНДЕ

Дүшкен Совет Эвилелинге байырлалдар-ла хөй турганы билир бис. Профессиялар аайы-биле санаарга, ындыг байырлал хүннери он-чээрби-даа чеде бээр турду. Бөгүнгү алыр болза, радио үлетүрүү-дамчыдылга станциялар-ла бүдүрүлгелеринин ажылдакчылары боттарының профессиязының аайы-биле байырлал хүнүн демдеглээр.

— Мурнуунда чылдарда бистин адырның ажылдакчылары бо байырлалды ыяап-ла демдеглеп, боттарының күш-ажылчы чедишкиннерин түнеп үндүрүп турганы билдингир — деп, радиотеледамчыдылга төвүнүн көл инженери Михаил Юрьевич Успенский чугаалады. — Оны кым-даа күш чок болдурбаан, хоруктар болгаш радиодамчыдылга бүдүрүлгелеринин ажылдакчылары боттарының профессиязының аайы-биле байырлал хүнүн демдеглээр.

— Мурнуунда чылдарда бистин адырның ажылдакчылары бо байырлалды ыяап-ла демдеглеп, боттарының күш-ажылчы чедишкиннерин түнеп үндүрүп турганы билдингир — деп, радиотеледамчыдылга төвүнүн көл инженери Михаил Юрьевич Успенский чугаалады. — Оны кым-даа күш чок болдурбаан, хоруваан. Ынчангаш бистер боттарывыс бо чылын база-ла ону байырлал кылдыр санааш, чамдык түнелдерни үндүрүп, сорулгаларны чедирадып турар бис. Рынок харылзааларының аар-берге үезинде-даа бистин дамчыдылга станциялар-ла ажылдакчылары үзүктелдирбейн, бар арга-курлавырларны ажылган ажылдан турар.

Бо хүннерде радиотеледамчыдылганың 20 ажыг станциялары республикада ажылдап турарын көл инженер биске чугаалаан. Кызыл хоорайда № 1 радиореле станциязы эки ажылдап турар. Шак-ла ындыг радио болгаш теледамчыдылганы хандырып турар станциялар Шагаан-Арыгда, Кызыл-Мажалыкта база бар.

— Бистің станциявыс телевидениенин бирги, ийиги болгаш үшкү программаларын дамчыдып турар чүве—деп, ол хүн дежурныйлап турган бирги ээлчегинин начальниги Николай Александрович Бокояков (**үстүнде чурукта**) чугаалады. Үшкү программада чаа үүл — Тыва Республиканың Телерадиокомпаниязының «Ураангай» дээр дамчыдылгазын эрттирип турарывыс болур. Бисте бедик мергежилдиг инженер-техниктиг ажылдакчылар хөй. Оларга Е. П. Шангыр-оол, В. И. Казаков, И. А. Шереметьев болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар дамчыдылгаларның үзүк чок, шынарлыг болурун дүн-хүн-даа дивейн, хайгаарап турарлар. Олар шуптузу харылзаа институттарын азы техникумнарын доосхан, боттарының профессиязынга бердинген кижилердир.

Инженернин чугаалааны-биле алырга, Кызылдың № 1 станциязының дериглерин шагда-ла тургускан, 1975 чылдан бээр ажылдап турар, солуур үезин келген. Оларны чаартыр дээш дээштиг хемчегларын ап турар болду. Чамдык аппаратура төпте чедип келген.

Дамчыдылга төвүнүн бир кол кезээ—оон база-ла Кызылда УКВ (эн кыска чалгыглыг) станциязы болурун Владимир Алексеевич Лукьянов сонуургатты (**ортузунда чурукта**). Дамчыдылга төвүнүн бир цеги кылдыр санаттынып турар ол станция Кызыл хоорай кавызынче телевидениенин үш, а радиодамчыдылгазының ийи программазын дамчыдын турар болду. Мында база-ла ажылдүн-хүн чок. Чижээ, Россия радиозунун дамчыдылгазыч дүнекинин үш шакка чедир дамчыдар, а эртенгинин беш шакта ол база катап ажылдап эгелей бээр. УКВ чалгыгларның дамчыдылгаларын бистин республиканың радиостанциялары шаптык чокка, тода хүлээп алзын дээш, ээлчег инженери Татьяна Константиновна Казанцева, цех инженери Виктор Яковлевич Шиляев болгаш өскелер-даа дүн-хүн чокка, доктаамал хайгаарап, ажылдап турарлар.

— Бистин дамчыдылга төвүнүн бо турган суурга кырында хүлээп алыышкын аппаратуралары (**чурукта**) космоста эдеринчилерден дамчыдылгаларны хүлээп алгаш, республиканың девискээринде станцияларже улаштырып дамчыдып чорудар—деп, дериг-ле ол дарга В. Лукьянов чугаалады. Ынчаарга «Москва» дээр хүлээп алыкчыдан Тыва Республиканың Телерадиокомпаниязының чалгыларын алгаш база көрүкүлерге бараалгадып турар.

Телевидениенин болгаш радиопун-даа дамчыдылгалары үеге бээр таварылгалар болбааны Кызылдың радиотеледамчыдылга төвүнүн чогумалыг ажылының херечизи болуру чугаажок. Ону көрүкчүлер болгаш дыңнакчылардаа билип турар боор.

Репортажты фотокорр. Ондар ОХЕМЧИК болгаш корр. Топчаа МОНГУШ кылган.

БӨГҮН АЖЫТТЫНАР

Кызылга, чазак бажыңынга, бөгүн Тыва Республиканың Дээди Советиниң ээлчег чок он алдыгы сессиязы ажыттынар. Анаа депутаттар «Тыва Республиканың тус чер ботбашкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун төлевилелин болгаш өске-даа чугула айтырыгларны сайгарып, чугаалажыр.

Бир аажок солун айтырыг республиканың чазааның дугайында айтырыг болур. Чүге дээрге республиканың Президентизин соңгааны-биле Министрлер Төвүлели бодунуң бүрүн эргелерин дүжүргеп болгай. Ынчангаш депутаттар Президентиннин саналдап киирген чаа чазак структуразын болгаш оон кежигүннерин сайгарып чугаалажыр. Чазакка элээн өскерлиишкиннер боон болдур. Чазакка чаа келгеннер чаазы-биле ажылдаар, республиканың улус ажыл-агыйынга көскү өскерлиишкиннер оон-биле болуп болурунга идегээр апаар.

«ТУДУГЖУ»

Районнарда болгаш Кызыл хоорайда кызы-бүрү кооперативтер көвүдээн. Оларның хөй кезии тудуглар кылып турар. Кызыл районда тудугжу кооперативтер хөй. Оларның бирээзинин ады «Тудугжу».

Каа-Хем суурда чылдын-на чаа ийи аал ишти чурттаар бажыңнар немежип турар. Ында шупту 30 хире кижи хаара туттунган.

Бажыңнарны ырактан көөрге безин көрүштүг. Оон девискээринде инек кажаазы, хаваа, дагаа тудар бичии кажаажыгаштар, гараж база бар. Бок төгөр черн-биле туалетти элээн ырады туткан.

Ук кооперативти Тарас Самбуевич Түлүш удуртып турар. Оон хомудан турары болзаа, тудуг материалдары чедишпес, ону дилеп тывар дээш ажыл хүннерни чидирип турары болур. Чаагайжыды туттунуп турар ол бажыңнарның ийизин удавас ажыглалга киирер. Ниитизи-биле ында алды бажың туттунуп турар.

ДАГЫЛГА

Частың болгаш күш-ажылдың байырлалының хүннери улуг-хемчилерге ыдыктыг Хайыракан дааның Онгун овазының дагааны-биле онзагай болган. Дагылганы Тываның камбы ламазы Казак Сандак, Улан-Удэниң «Иволга» хүрээзинин ламазы Биликтоо Бажанов, Хайыракан хүрээзиниң Станислав Серенот олар кылганнар.

Оваа лагылгазын 70 ажыг чылдарның сөөлүнде катап диргискени, чонуң сеткилсагыжына идегелди болгаш чаагай чанчылдарны эглип келириңге бүүрелди оттурган. Дагылга соонда чыраа, чеде аттарның узун хемчээлге чарыжы болган. Оон-биле чергелештир 6 кожуундан келген 64 мөгенин хүрежи чоо магадап көрген. Хүрешке 1-4 дугаар черлерни Улуг-Хем оолдары чаалап алган. Шүүлген мөге Эйлиг-Хем чурттуг Эдуард Доржу болган.

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ЧЕРДЕН ТОДАР

Час келген. Тараажы-даа чымыштыг ижиче үйгучыдын чокка кирипкен. Эрткен чылын бистің Сүт-Хөл районуң Карл Маркс аттыг совхозтуң тараажылары Сесеге, Көк-Терек деп черлерден багай эвес дүжүттү алганнар. Бир эвес совхоз багай дүжүт алган болза, оон сайзыралынга идигни бербес турган. Ынчаарда тараачылар будуруп алган кызыл-тазының 75 гониязын, күрүне чагыы деп үстүүртен айтыышкынга алдып алгаш. Чадаанада тараа хүлээп алыр пунктуга чедирип, бир килограмм тараанны 25-50 көпеек күрүне өртээнге саткан. Удаткан чок күрүне чонга хлебти 5-8 рубльге садып эгеледи. Ам тараанның өртээ бир килограмма 15-20 рубль чедип турар. Күзүн күрүне чагыы деп, план деп айтыышкын-биле садып турган тараанны улуг өртекке бо хүннерде саткан болза, совхоз улам бай-шыдалдыг болуру илдеп ийик. Тараа өстүрүп алыры кезээде ындыг-ла амыр эвес болгай. Ону биле тура, күрүне чиик өртекке ап, хлеб өртээн боду улгаттынып алгаш садып турда, көдээ чонга амыдыраары берге апаар-дыр. Ынчан колхоз, совхозтарның сайзыралы бергедээр.

Ийменин Кум-Суу, Сесеге, Көк-Терек таравдап турган черлер. Бежен чылдарның эгезинде, маңаа Ленин аттыг колхоз турда, Сесегеге бир садан 40-50 центнер дүжүттү ап турганы ам-даа биске уттундурбаан. Ол дээш чазактың бедик шаннылын алган хову бригадири Кызыл Тук орденниг Самбуу Чаш-оолович Түлүш ам сезен хар ажа берген. Аныяктарга тараа дээш ынчангы колхозчу чон канчаар ажыллап турганын үргүлүү чугаалап олурар. Ол биске тараажы-кижиниң үлегер-чижээ болуп, ам-даа үр үеде артар.

Шаанда тараажы араттар база-ла бо черге, эң ылангыя Көк-Терекке, тарааны канчаар тарып чораанын утпаан мен. Час келирге тарыып черлеринин хараганын сөп, бугаларын казып, аштап эгелээр боор чүве. Үрезин тараазын кышты ажыр шыгжааш, белеткеп алган турар. Ынчан кижи садыгдан хлеб садып алырын бодавас. Өгге дээрбе, согааш, бала бар-ла болза, орта тараанны соктап чип, чурттап чораан. А бир эвес тараан тараазының дүжүлү эвээш азы кандаашкын болганындан үнмөөн болза, еске черден, төрелдериннен тараалап алыр турган. Бистин бо черниң кижилери Чаа-Хөлден, Сүт-Хөлден тараалап ап чораннар.

Амгы үеде бис колхоз, совхозтарның азыралынга өөренип калган бис. Олар тракторлары-биле чиик өртектиг тарааны тарып берип, бисти азырап турган. Бо хүннерде бистің Карл Маркс аттыг совхозта агроном эртемниг, тараа тарып алырынче улуг сагыш салып турар кижилер чок апаргаңын бодум кайгап чоруур мен. Оон байытыгай, хову бригадирлээр кижи тывылбайн турар. Тараа тарыыр, дүжүт ажаары дээрге ийи-чаңгыс кижилеринин хөрээ апаргаң-даа ышкаш болуп турар. Орта сеткили-биле ажылдаар кижилер кончуг эвээжээни элдептиг. Бир эвес ынчаар ажылдаар болза, канчап чурттаарыл, кым биске тараа тарып бээрил? Моңу дарый боданыр ужурлуг бис. Агроном деп кижи совхозта ийи чыл хиреде чок. Анаа ынчаар хол дашты-биле ажылдап турар кижилер бар болбайн аан.

Көдээге чурттап чоруур кижилер черге ынак эвес, черге ажылдавас болза, ам чүү канчаар боор. Улустуң үлегер чугаазында безин: «Довуракта тодар, малгаштан байыыр» дээр ышкажыгай.

Ийме суурда чурттап турар кижи болгаш, чылдың-на көрүп турарым ындыг чижекти чугаалап көрейн. Суурувус чанында тараа-даа, сиген-даа үнер, суггаттыр Көк-Теректің шөлдери бар. Эрткен чылын аңаа чиңге-тараа, тоорук, меде дээш, еске-даа культуралары тарып турдувус. Эки суггарган черден чылдың-на дүжүттү ап болур. А бистин ону камгалап, карактап ап турарывыс кандыгыл? Май ай келир-ле, инек кадарак кижи тывылбас. Инек кадарбас дажып-ле, могаттынчын эгелээр улус бис. Кадарчыны арай деп тып алыр. Оон ынай кажаа кадарак кижилер база бар. Ам кижи санаарга, инек, кажаа кадарак кижилер суурда беш, алды хире ийин. Ынчаарга кажаа дугайын чугаалаарга, чайгы үеде ойбак чер бо-ла бар апарган болур. Бирле кижи бодуңун хоюн, инээн киирип, үндүрүп алыр дээш кажааны улус көрбээнде үрел каар чорду. Ону тутказ, кижизидип, торгап көөру чугула. Ол болза, кончуг медерел чок кижилернин бирээзи-дир.

Ниити кажаанын арыг талазында ойбак черлер бар. Ону шынарлыг кылырын Ондар Билчиир-оол баштаан бригада хөрекке албайн турар. Кажааны Хая-Адааңче узадыр тудар деп планнап алган хирезинде ол бригада ам ону каапкан. Олар энир чылгы «дуржулганы» утпас болза эки. Көк-Теректе тарып каан чиңге-тараанын дүжүлү эки турган болгай. Бир эвес чайны өттүр 15-20 хире инектер кирип чивээн болза, 15-20 центнер дүжүттү гадан ап болур турган. Ам база ажык кажаалар барда тараа тарыырга, ол-ла инектер чип каар ыйнаан. Инектериң ээлери-биле шыңгыы чугаа кылыры негеттинип турар.

Суурнуң алды талазында Шык-Адааның кажааларын багай кылганывыстан чылдың-на оон эвээш сиген ап турар бис. Бо кажааны хоочун ажылшчы пенсионер Монгуш Лаажык Намдакович кадарып, септеп, дыка ажыктыг ажылды кылып турар кижи деп билир мен. Ону малчыннар ээ көрүп, кажаазын кылчып, сигенни кезип алган болза, бо кыжын малы ынчаар хөй өлбес турган. Ам малчыннар шаанда ышкаш 5-10 тонна сиген кескен хөрээ чок, 40-50 тонна сигенни белеткеп ап, узун чайын чайладыр сиген дээш ылап ажылдаары хөрек апаргаң. Кыштың ийи айында хойларны, хураганнарны тургузу азыраар ужурлуг деп малчын билип, планнап чорза эки.

Ийме суур турар черниң талазы-биле чер ажылы кылырына кончуг таарымчалыг. Кижи бүрүзү демниг ажылдаар чүве болза, шупту бажыңнарга суг буга аайы-биле чеде берип болур. Ынчангаш огородту канчаар-даа суггарып алырының аргазы бар. Бир эвес бажың чанында кижилер, час келири билек, огороду дээш сагыш салып ажылдап-ла турза, күскү дүжүттү кым-даа алыр. А бисте ындыг эвес, чамдык бажыңнар чанында суг четпес, ында чурттаачылар ыраар сагыш салбас. Ажылдаваска кижиге боду чедип келир суг кайдал? Оларның огородтарының чылдан чылче кажаазы үрелип, чашпан тудуп чий берген чыдар. Хайыраан чер!

Ам бо саваржылга үезинде канчаар чурттаарын бодаар хөрек. А мен хуумда Ишкинде хоочун малчын Ондар Чимит-Доржуңуң «Холу салдыныр болбас» деп үүлүүнге чөпсүпер мен. Ынчангаш час келгенде, тараажы-даа, кандыг-даа кижи ам чүүү кылырын билир болгай. Хүүрээн, тарын алыр дээн үрезиниерин белеткээш, сажын чаңында огородту улгаттырып сайзыраткаш, кайда-ла хостуг чыдар чер бар болдур, ону хөлезилеп алгаш, аңаа тараа тарып алыр дээш ажылдаа эки. Кайынын-даа тараа садып алырга, өртээ дөмей-ле улуг болур, кайда-даа ону кылырыга үчер чарыгдалдар улуг болуп турар. Тыва кижиге тараа-ла бар болза, аштавас, ону соктап чиптер болгай. Күзүн бир килограмм тараанны өртээ 20-25 руб. апаар болгай, а бир шоодай тараанны мун ажыг рубль-биле садып алыр апаар бис. Тараа, ногаа тарып алыры — тыва кижилериниң кылып шыдаар ажылы. Ону кылырда дүн-хүн дивейн ажылдап көрээлиер, чалгаа болбаалынар, чоцум. Ам чер бисти чемгерер.

Шаанда араттар өг-бүлезиниге чыл ажып алырынга неже барба азы шоодай тараа хөрегий билир турганнар. Бис база боттарывыска чылда хөрек тараанны санааш, тарып алыр болзувусса, кымга-даа аңтык эвес болгай.

Көдээ Советтер чонга хөрек үрезиннерни өй-шаанда тыварыы, садары чугула. Часкы үеде ногаа, тараа тарывас, маажым хөөнүүглер-биле ам ажылдаар үе келген.

Саваржылга үезинде кижи бүрүзү болуп бодап, черге эки ажылдаар болзувусса, довуракта тодар, малгаштан байыыр деп улустуң үлегер чугаазы бадыткаттынар ужурлуг.

Алдын-оол ОНДАР.

«ӨӨРҮШКҮНҮҢ» КУДАРАЛЫ

Бо чылдың апрельде «Тыва Республика» солун (№ 23) барык бир бүдүн арнын «Тоо бидараан уруглар» деп эге-биле «Өөрүшкү» ансамбльге тураскаатканы. Чок, ол коллективтиң чедишкиннериниң дугайында эвес, а оларның шуут-ла тоо бидараан, тараан турарының дугайын Светлана Монгуш бижээн.

Хайыраан коллектив, чаптаңчыг, талантылыг бичии артистеривистиң кээргенчиин, эде тургустунуушкуннуң биске ам кээп «хайыраан» изи бо бе, кай? Бодум хуумда «Өөрүшкү» ансамбльге чоргаарланыр мен. Байырлалдарга болур концертерге олар самнап үүнүп келирге, кайы хире өөрүнчүг ийик. Оларны мен «Саян», «Тыва» ансамбльдерниң келир үедеги салгакчылары деп шак-ла ынчаар билип чоруур мен. Ындыг болур-даа ужурлуг.

Бо коллективти ам тарадып алырывыс-ол бе? Ону деткиптер ачылыг удуртукчулар, күш, акша-хөренги бүдүн Тыва Республикадан тывылбааны ол бе, кай? Мен бодум хуумда ук ансамбльдиң аныяк артистери, башкылары-биле-даа чугаалаштым. Оларның хомудалын, «ыы-сыызын» дыңнадым. Хараадаңчыг, хомудаңчыг-дыр. Үүү дээр боор Ансамбльди эрткен чайын Японияже безин чалап турган. А ол чүл? Бир талазында, оларның, бистерниң чаш ажытөлүүстүң талантызын даштыкылар ол хире үнелээн-дир, ийиде, бир-тээ, даштыкыже үнер болганда, акша-хөренги доллар киирип алырының ёзулуг аргазы-дыр. А ындыг болганда, ол коллективке идик-хеп, еске-даа хөрекселдер садып алырының, башкыларының шалының бээринин белен аргазы эвес бе?

«Өөрүшкү» ансамбль он ажыг чыл дургузунда ажылдап келген коллектив, ам амыдыраар хөренги чогундан ядараан, бүстүп дүжериниң «кес» кырында келген, харын аныяк артистерниң концерттерге кедер хевин безин садар деп турарын дыңнап тур бис. Сагыш-сеткил саргып кээр-дир. Кандыг-даа үүлдү тургузары ону үрээринден канчап-даа берге болгай. Ам канчаарыл? Бо талазы-биле хуудаа сапалым ындыг: «Өөрүшкүнүң» таратпас, ону улам өстүрүп, доруктурар. Аргазы үүл? Кижи бодап көөрге, Тываның профэвилелдер организациязы дыка шыдалдыг болгу дег. Ансамбльдин 100 хире аныяк артистери шалынакша ап турар эвес, оларның ядык-хевин үргүлчү солуп турар эвес, хөгжүм хөрекселдери бар-дыр, а кол-ла чарыгдал Шиляев болгаш өскелер-даа дүн-хүн чокка, доктаамал хайгаарап, ажылдап турарлар.

— Бистин дамчыдылга төвүнүн бо турган суурга кырында хүлээп алыышкын аппаратуралары (**чурукта**) космоста эдеринчилерден дамчыдылгаларны хүлээп алгаш, республиканың девискээринде станцияларже улаштырып дамчыдып чорудар—деп, дериг-ле ол дарга В. Лукьянов чугаалады. Ынчаарга «Москва» дээр хүлээп алыкчыдан Тыва Республиканың Телерадиокомпаниязының чалгыларын алгаш база көрүкүлерге бараалгадып турар.

Телевидениенин болгаш радиопун-даа дамчыдылгалары үеге бээр таварылгалар болбааны Кызылдың радиотеледамчыдылга төвүнүн чогумалыг ажылының херечизи болуру чугаажок. Ону көрүкчүлер болгаш дыңнакчылардаа билип турар боор.

Репортажты фотокорр. Ондар ОХЕМЧИК болгаш корр. Топчаа МОНГУШ кылган.

Санал-бодалдарга ушкаштым

— оларның дөрт башкызының шалыны. А ынай-бээр сургакчылаар апарганда харын улуг чарыгдалдар үнер, ынчалзаа-даа концерт өртээ бар-ла болгай. Профэвилелдер база үлүүн киирзин, а бажың-балгат хөлезини дээр болза, мен бодаарымга, бистің Тываның Күрүнеиниң телерадиокомпаниязының концерт залынга ажылдап, репетициялап болур. Биске симфониктиг оркестрни ам күрүне филармониязынче шилчидипкен болганда, ол улуг зал хостуг апткан. Ындыг болганда, Телерадиокомпания биле профэвилелдери каттыжып алгаш, ол ансамбльди «чалгыннарының» адаанга тудуп болбас бе, черле хамык үүлдү санап, түпнеп көрзе чүл? Өске областарның, крайларның, автономияларның дуржулгазындан алырга, радио, телевидение черлери боттары ындыг ансамбльдерлиг боор чорду. Ол дугайын эрткен кыжын Москвага уругларга радиодамчыдылгалар талазы-биле Бүгү-эвилел фестивалынга чорааш көрдүм, билдим. Күзээр болза, арга бар-дыр ийин.

Сөөлгү үеде көрүп турарга, бир-ле коллективте кызыылда болган, оон орнунга өске албан черлери «чаъс сөөлүнде мөөгү» дег тыптып-ла турарыл чоп? Чүгле чазак чериндe безин, чеже комитеттер тургустунган ийик?

Уругларже, аныяктарже садыр буурап дүжер дей бергенинге олар сагыш човаа турарлар.

Рынок экономиказы-биле кады, мурнуунда тургузуп алган эки үүлдеривис ам сандаараары ол бе? Сагыш-сеткил талазы-биле бистің бичин чаштарывыс, аныяктар кандыг кижизидилгелиг болур ужурлугул ынчаш. Оларны биче чажындан тура, эки мөзү-шынарга кижизитпейн тургаш, келир үенин салгалы эки болур деп идегел, бүзүрел бар бе? Чок-ла боор. Ам шыдаар-ла чүвевис үен-даян үүлдер көргүскен «видиктер» ол-ла бе? Ажыктыг, кижизидилгеге үнелиг үүлдү ынчалдыр белен кылдыр тургузун, белеткеп берип турган болзувусса, уруг-дарыывыска аан. Чөгенчиивисти көрүкерем, чонум, удуртукчулар.

Чок, «Өөрүшкү» ансамбль дүшпезин, ол улам доруксун, улам быжыксын. Оон айтырыгларын «кулаавыс дуглап, караавысты шийип алгаш», билбээчиннеп олурбаалынар. Ол бичин артистеривистиң кударалын денге үлежилиивер. Деткикчилер чок чүве бе, кай? Бүдүн республикада аан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Өөрүшкү» ансамбльдин бо берге айтырыы бот-догуннаан Тываның удуртур органнарының, ажылчы чоннарының хөрээ ышкажыл.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.
Журналист.

УДАЗЫН ШӨЙГЕН ХЕРЭЭ ЧОК ДЭЭН

Май байырлалының бүдүүзүнде, Кызылда чурт-шинчилел музейинин залында, республиканың «Мемориал» нинтилелинин баштаар чери РФ-тин болгаш Тыва Республиканын Дээди Советтериниң улус депутатады, РФ-тиң Дээди Соведийин Репрессияга тавырышкан болгаш чуртундан үндүр ойлаттырган чоннар талазы-биле биче комиссиязынын даргазы Ч.-Д. Б. Ондар-биле ужуражылганы организастап эрттирген. Чалаттырган аалчылар, журналистер база нинтилелдиң кежигүннери аңаа киришкен.

Ужуражышкынны нинтилелдиң даргазы М. Б. Достак-оол эге сес-биле ажыткаш, Чимит-Доржу Байырович чиге сес берген. Амгы ажылыныңаайы-биле оон четпээн, барбаан чери чок: Калмыкияга-даа четкен, Дагестанга-даа чораан, Россиянын чамдык областарынга барган. Бо черлерге чоруп чорааш, ужурашкан, чугаалашкан кижилериниң дугайында, ол девискээрлерде бо айтырыгны канчаар шинтпирлеп турарының байдалын депутат чыылганнарга таныштырган. Ийет, харын чуртту өске девискээрлериндe бо айтырыгны шинтпирлеп турарында чамдык эки үүлдер бар-даа болза, бир-тээ бистин республикага репрессияга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле комиссиянын даргазы кижи болганда ол талазы-биле чугаа кылбайн барганын нинтилелдиң чамдык кежигүннери онуң элээн чемелээн. Депутат бо чемелелди хүлээп ап тура, мындыг тайылбыр кылган. Чүл-даэрге, моон мурнунда чагырып-дужаар эрге-чагырга турда, чамдык чугула херек документилерни тып, олариныңбиле таныжары дыка берге турган. Бо ажыл СЭКП, Күрүнеин айыыл чок чорук комитеди дүшкен соонда шуут-ла ажык апарган. Ам кааа-даа, кандыг-даа черниң архиви-биле хостуг таныжып болур арга тургустунган. Ынчангаш Тывага репрессияга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле ажыл ам черле дыка шуудай бээриге бүзүрелин ол илереткен.

Ужуражышкын үезинде чамдык эштериниң айтырыгларын дыннап орарга, оларныңөрээн өйүн чоруур айтырыглар ам-даа эвээш эвес чорду. Репрессияга таварышкан кижилериниң мал-магаанын, өнүү-хөренгизин хавырып аппарган болганда, оларның өртек-үүзүн-дедир долузу-биле эгидери мынчага чедир саадан турар, ону кажан үзе шинтпирлээрил? Аңаа-ла буруу чок кижилерге удур каразышкын кылгаш, оларны боолап өлүрүп турган улустарны шиндериинин дугайында хоойлуну сураглыр эристер белеткеп кылып-даа каан болза, оон күүсеңдези чүге чогул, ону олар чүнү болдап турган улус боор? Токаныңтураскаалының дугайында айтырыгны улус кедүрүп турар-дыр, ону эл черинден ап каавса кандыгыл, а нинтилел репрессияга таварышкан улустарга өске тураскаал тургузар деп турар болгай, ол кана турарыл, кажан доосту бээрил? Адазы, акызы, дөргүл-төрели хоп-чип аайы-биле «контр» деп мегелеткеш, өлүрткен, шинтиргген, ол олчаан нс чок читкен кижилериниң хөй-хөй ажы-төлү, төрелдери бо хүннерге чедир чогум-на ол кижиниң хан төрели деп бижик-шынзылгазы чок болуп турар, ындыг кижилер Кызыл хоорайда безин бардыр, моон үгүн уктап, шынын тывар үе ам келбээн бе? Ол ужуражышкын үезинде айтыыглар оон-даа хөй болган.

«Мемориал» нинтилелдиң чамдык кежигүннериниң, болгаш аңаа чалаткан кижилериниң бодалы-биле алырга, репрессия дугайында айтырыг кончуг оожум болгаш шүшпен шинтпирлеттиниң турар. Моңу олар чөптүү-биле тургускан деп билир херек. Ажыы-биле чугаалааргa, бо ажыл эгелээнден бээр чаңгыс эвес, а элээн чылдар шуужүп эрте берген болгай. Бир эвес таптыг ажылдаар чүве болза, оода-ла Тывага хамаарыжыр, тодаргайлаарга, 1944 чылга чедир херектерни мынчага чедир шуудады сайгарыптарының аргазы черле турган-дыр. Ол үеде, оон ырак мурнундаа Тывага турган чүс-чүс эртем-билиглиг интеллигент кижилериисти узуткан, чок кылып алгаш, ам бөгүн оларның салым-чолун долу шинтпирлээр ужурлуг айтырыгны узамдыктырып, удазының улам шөйген херээ чок дээрзин ужуражышкынны киржикчилер чидин-биле шүгүмүлеп, ол бодалдарын боттарының саналдарынга чугаалап турганнар. Улустуң кеглде, хомудалдарын чогуур үезинде үзе шинтпирлеп, харын-даа чамдык айтыырларны долу боттандырып болурунуң, оода чадаарда ону дүргедедиптериниң аргазы, үези четкир турган.

Бистиң республикага ол комиссияны удуртуп, башкарып келген хирезинде-ле Ч.-Д. Б. Ондарның шалыкын эвес ажылдап келгенин санал берген кижилер чажырбаан, аңаала ажык чок чугаа кылып туруп бердивис дээрзин олар сагындырган. А депутат бодунуң эвлүүзүнде мындыг харыы берген. Чүл дээрге сөөлгү үеде хүлээп ап турар хоойлуларны баштай чугурту көрүп орарга эки ышкаш болур-дур. А ону чогум-на холга ап, ханы касканнай бээрге, ында чедир кылдынмаан, тодаратынмаан айтыыглар хөй боор. Ынчангаш Тыва Республиканың Дээди Советиниң сөөлгү сессиязында депутат негелдези кылыр деп турар бис. Орта репрессия-даа, хоойлуудулга-даа айтыыгларгa хамаарыштыр дыннадыгларны прокуратураның базы республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң ажылдакчылары кылыптар боорлар.

Ужуражышкынның ажылынга республика прокуроры А. П. Дамба-Хуурак, республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң салбыр даргазы В. В. Түметей киришкен.

Шаңгыр-оол ИРГИТ.

ДУЗАЛАКЧЫ ХОЙЖУ

ЧУРУКТА: Монгуш Саяна-ның адазы Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтун хоочундаа, белик арга-дуржулгалыгдаа малчыны. Ол 30 ажыг чылдарда хөй малды ажыл-агыйга өстүрүп берген.

Малчынның уругларының бирээзи Монгуш Саяна бичиизинден-не ада-незинин кадарган хойларын хайгаарап, ажаап, чемгерериниге дузалажып чораан. Ол дузалакчы хойжу болуп, эрткен чылдын 600 баш хураганнарын кадарып, ажаажып турар. Ол душтуу оол Артур Маадыбиле ада-незинин ажыл-ишчи үлегерин эдерип, доктаамал малчыннаар деп шинтпирлээннер.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

МОСКВАЛАП АЛГАНЫВЫСКА ӨӨРҮП ЧОР БИС

Бистиң амыдырал-чуртталгавыстың аар-берге апарганын билбес кижи чок. Амыдырал ажыл-агыйның байдалын нижи бүрүзү билгеш, мөгараар-дыр. Садыгларда биеэги ышкаш, аъш-чем, идик-хеп аймаа чок. Бар-даа болза, өртээ аар. Аъш-чемни талоннап садып турар, садыгга киирзе-даа, чамдык улуска база четпейн баар. Эвээш чем садарга-ла, 100 рубль чеде бээр, чамдыкта 200 рубль-даа болур. Хлеб өртээ база өскен. Хөй уругларлыг, өг-бүлези улуг улуска, кырганнарга хлеб безин садары бергедээн.

Район, суурларже аргыжары база берге-дир, чүге дизе, билет өртээ өскен. Тээли суурувустан Кызылга чедир 6 рубль турган үеде кижи бүрүзү аргыжып чоруп турган, ам шуут билет өртээ 70-80 рубль-дир.

Самолётка олурар улус шуут чок, билеттиң өртээ 400-500 рубль четкен, самолёттаар улус ийи-чаңгыс болур. Ынчангаш бистиң ырак хоорайларда өөренип турар ажы-төлүвүстүн кээр, баары шуут берге. Оларга идик-хеп хамаанчок, аъш-чем садып чиир безин аңаа чедишпейн баар.

Моон мурнунда Москва хоорайга чедир Кызылдан олурарга 73 рубль турду, ам билет өртээ шуут талыйган. Ам чүгле чүгула херектиг черлерже арай деп баар апарган.

Шагда Москва хоорайны көрүп чорувуста, билеттиң-даа, хамык чүвениң-даа өртээ чиик турган. Садыгларда аъш-чем элбек, кудумчуда ларёктарга безин садып турган, оларның чаңындан эртерге кижиге сыгаар. Эътти кижи 1 килограммны алырга 2 рубль турду. Ынчан аңша-ла болза, идик-хепти чеженидаа болза садып алыр турган. Талон деп чүве ол үеде турбаан. 500-600 рубль-биле алыксаан чүвезин садыгдан садып алыр турган, ол үени ам бодап көөрге, магалыын.

Ындыг магалыг, тайбын үеде чараш Москваны көрүп алганывыска ам өөрүп чор мен. Мавзолейни, зоопаркта дириг амытаннарны, циркти, улгаттырын турар каттырынчыг көрүнчүктү өскөлдерни, бажын иштинин дээвиинде өөрүп турар киноларны туруп алгаш көрүп турдувус. Москва хоорай шуптуу көрүп кээр чайганыышка баа олурган бис. Корабльдерге олуруп айгаш, улуг орус Волга хемге эжиндирип чоруп турдувус. Ангы-ангы чурттарның делгелгелерин база сонуургаан бис. Янзы-бүрү аннар дүрзүлерин фонтаанар кылдыр кылган, оларның чанында чурукка тырттырып ап турган бис. Чаражын канчаар!

Олуруп көрбээнивис «кан демир» поездиге, электричка, лифт, трамвай, метро дээш олуруп, магадап чордувус. Хөй-хөй нация ха-дүнмаларывысты көрүп, таныжып, чугаалажып, чаңгыс столоваядан кады чемненип турдувус.

Моон соңгаар чоннуң амыдыралы эжижип, бүгү-ле чүвениң катап эжижиринин база аяс дээривис алаанга бистиң аш ажы-төлүвүс каткы-хөглүг өөренип, бөза өөренип, чурттаарын күзээр-дир бис.

Ава, ачазы Сержин, Өпей ХЕРТЕКТЕР.

Күш-ажылдың хоочуннары.

Хууда бодал

АЙТЫРЫГЛАР ХАРЫЫЛАРДАН КӨВҮДЭЭН

Чыл эгезинден бээр чорудуп келген экономиктиг реформалар, хостуг салыкан өртектер бөлүүн кижилериниң амыдыралынга берге айтырыгларны тургузуп туруп берген. Амдыызында ол айтырыгларның ужур-утказы-даа, ужукыдыы-даа билдинмес. Бараанкар өртээ улгады бээри билек, садыглар (күрүнеин) баартактары дола бээр дээн аазаашкын бүтпейн барган.

Ажылчыннарның хөй кезин амгы үеде 900-1000 хире рубльди айда ап турар. Ол кончуг эвээш. А чүгле хлеб болгаш өске-даа чем садарынга өг-бүле адак-ла дээрге 564-846 рубльди чарыгдап турар. А хөй ажы-төлдүг өг-бүле оон-даа ыракта хөйну үндүрүп турар болгай. Ынчангаш амыдыран-чурттаары улам-на нарыыдап, бергедеп турар-дыр. Ынчангаш кижи бүгүзү-ле эгелерге алыс пайн, дура-соокун пиштейн чоруун деп үзүп, бодап орар мен. Чүге дизе, чежедаа берге үелерде арыттар дем-бүлезин каттыштырып алгаш, ону шыдажып эртип корааннар. Тываның чазаа бодунуң чонунга дузалажып келген-даа, моон соңгаар-даа дузалажыр дээрзинге идегээр мен. Бистиң республиканың удуртукчулары бистиң чуртталгавысты эжижидер дээш болдунар-ла чүүлдерни кылып, чоннуң социал камгалалын шаа-биле чорудуп турарын суглуг караавис-биле көрүп чор бис.

Ынчалза-даа бисте айтыыглар харыылардан хөй. Ынчангаш бодумчуң чамдык эскериглеримни бижип көрейн. Чеэ ажыглалыга хамаарышкан айтырыгларны чазак шинтпирлеп турар. Оон түнелинде хөй-хөй кижилер арат ажыл-агыйларын тургузуп ап, черни алды. Машина-техниканы, мал-маганны садып алыр аргалыг болду. Көдээде чурттап чоруур мен. Улуг эвес-даа болза, черни алдым. Малды азырап ор мен. Ынчангаш көдээге өнчүүн бүгү хевирлерин күрүнешин-биле деп чергелиг кылдыр эде тургузуп турарын деткип тур мен.

Амыдыралда бүгү-ле чүве тудуш харылзаалыг болганда, чазак көдээ ажыл-агыйже дең-деки эвес сагыш салып келген деп бодаар мен. Чүге дээрге совет тургузуунуң бүгү-ле чылдарында көдээге хамаарыштыр үптекчи политиканы чорудуп келген бис. Амгы ажык-чарлыг, хостуг үеним парлалгазындан алгаш көөрге, ам чурттан турарывыс чүс чылдың 20-ги чылындан эгелээн-ле, хоорай биле көдээниң аразында кажан-даа дениевирлиг өртектер турбаан-дыр. Бир эвес колхоз, совхозтарның бүгү Совет эрге-чагырганың чылдарында бүдүрүп келгени продукциязын рынок өртээ-биле саван үндүрүп кээр болзувусса, оларның орулгалары күрүнеден ап турган өрезинден ушчок ажа дүжерин эртемленнер ам бадыткан турар. Харын-даа янзы-бүрү технологтуг чаартылгалар кылганы дээш үлетпүрге өртектерни өстүргеш, а көдээ ажыл-агый продукциязынга ону ынчаар кылырын чөпшээрешейн турган болгай. Ынчангаш орулга киирип алыр талазы-биле оларның аразынга улуг карышкактар турган. Оларның кайызында-даа бүдүрген продукциязынга өртектер барык деннелгелиг турган болза, көдээнин ажыл-агыйлары өрелиг эвес, а орулгалыг турар ийик. Оон ынай көдээже чорудуп турганы дуваламчы акшаның хөй кезин агроүлетпүр, агрохандырылга, сельхозтехникалар ышкаш бүдүүлгелериниң ажылдакчыларынга артып каарга, оон артынчызы колхоз, совхозтарга чедер турганы чажыт эвес болгай. Ол ам-даа ындыг хевээр. Бо үе дургузунда үлетпүр ажылчыннары көдээ ишчилерден хөй шалыныг болуп келген. Ам харын чаа реформа сөзүгаар көдээ ажыл-агыйның бүдүргени продукцияга хостуг өртектер салыптарга үлетпүрнүү-биле барык деңнелгелиг үнүп келир. Ынчан көдээ ишчилериниң акша-шалыны өзери илдең-дир. Ындыг-даа болза, өртектер ам-даа өзер, аңаа хамаарыштыр 70-80 хуу ажыл төлевирин көдээге тургузары улам-на бергеден кел чыдар.

«Көдээниң социал хөгжүлдезикин дугайында» Хоойлуну Россия Федерациязының Дээди Совети 1990 чылдың декабрь 21-де хүлээп алгаан бээр бир чыл ажып тур. Ол хоойлунуң күүсеттинип турарының талазы-биле огулуг чүве эскербедивис. Ол хамаанчок, чазак эрткен чылын көдээниң ажыл-ишчилеринге берген сөзүн каш удаа күүседип шыдавады. Көдээниң ажыл-ишчилериниң бүдүргени продукцияны доктааткан өртектер-биле садарын албадаан, а үлетпүрүнүң продукциязын көдээге хостуг өртек-биле салып турар. Өртектериниң карышкаан чазак көдээге төлеп бээр болуп алгаш, ону күүсеткеш. А өртектериниң карышкаа тос миллиард рубль болган. Ону эгидеп акша тывылбаанын бистер билир бис. Оон ынай чазак көдээге тудугланып тудар, суттарылга ажылын калбартыр, күрүне өртээн эгидип бээр дээн болгай. Ол база бүтпейн барды. Ол дээш күрүне көдээге үш миллиард акшаны эгидип шыдаваан. Бо бүгү будалчактарның түнелинде совхозтарның орулга чок болуп турары чөптүг болбайн канчаар. Ам ажылагыйлардан чер үндүрүүн тыртын ,эгелээрде эвээш эвес акша-түүнү агар сандан уштүп алыр, чээли алырга оон 23 хуузун банк боду тыртып аппаар. Шак мынчалдыр чарыгдап келирге, хөөкүй совхозтарга орулга кайын тыптып келирил?

Россия Федерациязының, Тыва Республиканың чазактарының көдээ ажыл-агыйда чорудуп турар реформазы боттанын эгелей берген. Ам совхоз ажылчыны кижи бодунуң үлүүн (трактор, машина, чер болгаш оон-даа ынай) ангылап алгаш, ону өске кижиге арендага берип, ориап, садып, аңаа фермер, арат ажыл-агыйын ажыдып болур эгелиг. Совхозка артып калгаш оон өнчү-хөрөнгизинин бүрүн эгелиг эзин болуп артар акционер азы кооператив кежигүүн боор болур. Өскээр чугаалаарга, черге чаа эз тыптып келир-дир. Ынчан демги үптекчиге 70 хуулуг күрчагыт биле аъш-чем үндүрүү чок болур. А совхозтар арат, коллективтиг ажыл-агыйларның мал ажылындан 40, чериниден 25 хуу аъш-чем үндүрүүн күрүнеге хостуг өртек-биле дужаагаш, бодунга алгаш, алганы продукциянын салымын коллектив болу шинтпирлээр апаар. Көдээ ажыл-агыйның бүдүрген продукциязының өртээн хостуг салыптарга, ынчан үлетпүүнүү-биле деннелгелиг өртек тыптын келир. Ынчангаш ам үлетпүр бүдүүлгелериниң (бисте болза сүт заводу, эт комбинаттары, элеватор, хлеб болгаш түүйбу заводтары, оон-даа өскелер) монополисчи (тергиидекчи) чорудуңдан дарый хосталын, районнарга совхозтарның, арат ажыл-агыйларының, кооперативтерниң база өске-даа коллективтиг бүдүүлгелериниң үлүүн каттыштырып турган, шак ындыг бүдүүлгелерни кылып, тудуп алыры чугула ышкаштыр.

Баштайгы үеде, акша-хөрөнгө чедишпесте совхозтар, арат ажыл-агыйлары, кооперативтер, өске-даа коллективтиг бүдүүлгелер үлетпүр бүдүүлгелериниң акцияларының деп эргелиг ээлери болуру негеттиниң турар. Оон башка ол бүдүүлгелер, түс-түзүнда бодунуң үптекчи негелделерни, совхозтарга, өске-даа көдээ коллективлерге албадап хүлээдир арганы шуут-ла алырлар. Түнелинде барын көдээ ишчилер каражалыг болуп артарлар.

Ам монополисчи бир бүдүүлгениң дугайында тодаргай чижектен көрээл. Бо хүннерде Кызылдың эзт комбинады совхозтардан, хуу кижилерден бир килограмм инек эзлин 55 рубль-биле ап турар. Оон соонда ону ол бүдүүлге болбаазыраткаш, бодунуң 45 хуузун немептерге өртектер талыйтыр өзе бээрин көргеш, билир бис. Колбаса өртээ безин бир килограммда 90-дан 120 рубль чедир өзүп тур ышкажыл. А комбинат киир садып алыр эзттин өртээн 55 рубльден өстүрүп өлбес деп чүве билдингир-ле болгай. Мынчап кээрде бүдүрүкчүлевге каражалыг апаардыр. Көдээниң ишчилериниң бүдүрген продукциязын садыг дамчыштыр эвес, а дорт чонга садар болза, ажыл-агыйларга орулгалыг болур деп саналдыг мен. Чаңгыс чижек. Кек-Тейниң куш фабриказының коллективи чуурганы суурлар чурттакчыларынга, малчыннарга боттары садып чоруп турлар. Садыгга оң чуурга 18 рубль турда, олар 14 рубльге саарыптардыр. Бичии-даа бол, ында ылгал бар. Ынчаар садарга орулгалыг-даа болур-дур. Бо айтырыгны республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу өөренип көрзе кандыг ирги деп бодаалдыг мен.

Ам бойдуска камналга, хумагалал дугайында каш сес чугаалаайн. Чижээ, Тожу дижик. Ол байлак оран. Ону арааталыг өзү-биле төтчеглеп турар. Ам ынаар чазаглыг автоорук кылыр деп барган. Ол эки-дир. Ынчалзаа-даа, алызын бодаза чүл? Төтчеглекчилерни олче «хаара тудар» дээш ол бе, бо бодал мээн сеткилимге дүүшпес-тир. Кышкы орук-биле безин чоруп турганы, чазый-чилби кижилер чеже-чеже ан-менин өлүрүп, чок кылганын кым саанаалы? Ону кым-даа билбес деп билир мен. Тожунуң тайгазындан артышты сөп алгаш, Кызылдың базаарынга садып орар-дыр. Артыш катап кажан-даа үнмес деп чүвени билип көрүнер. А чайын «Заря» эжиндирилгинин эгелей бээрге, олче он-он кижилер барып, орук дургаар дүшкүлеп калгылаан, «комбайнэ-биле каттар сыптарын үргеден турарлар. Аргыжылгазы багай амгы үеде безин бойдуска ол хире хора чедирип турар улус олче чазаглыг орук кылып каар болза, ам шуут-ла амырааны ол, ынчан Тожу черден чүү-даа артпас деп билир мен. Тожунуң тайгаларында төтчеглекчилериң тудуп алгылааны бичии бажыңнарын узуткан, чок кылыр үе ам черле келген боор. Оларнынбиле демиселди шыңгыырадыр херек.

Анатолий ТОРЛУК.
Таңды район.
Элегес суур.

МАЛДЫ ХУМАГАЛЫГ ХУУЖУДАР

Таңдыда Тока аттыг совхозтун төрүүр хою 1973 чылда 13800 чедир өскен. Ол чылын оон ынча чыгыы хураган онча-менди камгалап алдыган. Ынчан аңаа Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры-даа кижи тыптып келген. Мал ажылдыг, ылангыя хой ажылдыг совхоз кылдыр ону шилчидипкенде, аңаа улуг немере болбаан. Харын-даа 1987 чылда совхозтун төрүүр хою өзерден кудулаан. ол чылын 8341 хой хораан. Эрт-кен сес чылларда оон баш саны база дыка кызырылган. Ажыл-агый ам хөй ереліг апарган.

Бо совхозта болгаш өскедаа черлерде чаартылганын чорудулгазын боттандырып, арат ажыл-агыйларга болгаш кооперативтерге хуужудулга хоойлуузу-биле малды хуваан, үлеп бээрнинң ажылы чоруп турары черле чөптүг-дүр. Ындыг-даа болза, ол малды хуужударда төларгай үндезинге даанныг, ону оларның эрги ээлериге арттырып бээрин барымдаалары эргежок чугула. Мээн хууда бодалым ындыг.

Тыва араттарның, ылангыя малчын уктуг, салымныг кижилериниң колхозтарга хөйбиле салып бергени, а оон соонда душ болган кижи-ле кадарын, бакка карактан келгениниң түнелинде өспейн барган малын ам кээп тур ажык хараан кижилерге хуваан, үзүп берген ажыы чок деп санап турар мен.

Амыдырал бергелей берген, чурттаары улам нарыыдаан бо үеде малчын кижилерже кичээнгейни углаары чогумчалыг эвес чүве бе? Совхозтарның малчыннарының стажын барымдаалап шалының өстүрерин, школада өөренип турар уруг бүрүзүнге ай санында компенсация төлээрин, малчыннарга чиик өртектиг уруглар хептерин садарын доктаамалчыдын, интериаттарга оларның уругларын төлевирлиг хүлээп алырын шинтпирлээрининң үези келген кылдыр бодаза кандыг ол.

Оюн ТОВУУ.
Кызыл хоорай.

АЖЫЛДААР МЕН

Кызылдың № 9 ортумак школазының 7 «б» класста өөренип турар мен. Мээн сургаан-авамның дуумазы Бии-Хем районуң «Өөк» совхозта үр, ие иштинде ажылдап келген. Оон ат-сывын Любовь Арзыланцовна Лопсан дээр. Ол фермада бызаа ажаакчызы кижи. Та чеже бызааны азырап өстүрген! Кижи санаа четпес. Азыраан бызаалары шуптуу улуг, шыырак болур. Эки ажылы дээш шаңнаан.

Угбам 4 уругларлыг. Олар шупту студентилер. Уругларының өөредилгези, амыдырылы дээш сагыш аарын чоруур кижи.

Угбамның ажылчын, кежээзин магадап хаамас мен. Малчынар дээрге чоннуң чемгерикчилери, хелкерикчилери деп санаар мен. Чүгле өөредилге чылы доостурга, дыштанылгада база ажылдаар мен. Ажылчын кижилер чоннуга хүндүткелдиг.

Айна САРЫГ-ХУУРАК.

Эм-дом сүт баарды, ижип көрүңер

АХ, АМ-НА ЧООГЛААР-ДЫР БИС

«Сарлык сүдү эки чүве бе?». Мындыг айтырыгны бирги классчы-даа, бешки классчыдаа улуг улуска салбаан. Ол та, канчаарым ол ийик, ийи хонук бурунгаар ындыг бодалды ийи эжимге салдым. Олар мени шуут-ла «чип» каг часканнар. Мени элээн-не «угаан кир» сургадылар. Мынча ботка ол сүттү амзааан мен. Ынчангаш оон аңданың билбес, хоюун көрбээн, үскүрүп ылгаваан мен. Ол шын чүве. Ынчангаш-ла менээ ындыг айтырыг тургуступ берген боор. Оон кадында мынча ботка районнар кезиг сургакчылап келгеш, сарлык саап олурган чаңгыс-даа кижиге душпаан мен. Амыдыралывыс агымы ындыг тургаздыр ийин, чүгле өөренген ажылывыс кылыр, ону бүдүрээн. Сарлык сүдү эвээш, инектиинге ыракта четпес деп-ле өскелен чораанывыс хайы ол-ла ийнаан. Чүгле Монгуш-Тайга, Бай-Тайга болгаш өскедаа чамдык районнарның сарлыкчыларының кончуг эвээжи сарлык саап, оон сүдүн ижип чораан дээрден өске бо малдың массалыг саалдазын организастаар ажыл бистиң республикага шуут турбаан. Өскээр чугаалаарга, уттундуруп калган чүве-ле болгай.

Чурттаа, республикада амыдыран-чурттаарының байдалы бергедей бергени-биле чептелештир сарлык сүдү ышкаш чаагай кудлаарының үүжелин чамдык удуртукчуларының аңна сактып келгени черле эки-дир. Бо база-ла аңаа-ла тыптып келбээн бодал боллур эвесте. Чүл дээрге сөөлгү чылдарда саар инектер саны улам эвээжел кел чыдар. Оларның хораар чоруу көвүдээн. Чижээ, бо чылдың эрткен үш айларында төрүүр инектеринің саны эрткен чылдың ол-ла үези-биле деннээрге 1562 башка кызырылган. Оон-биле чергелештир сүт бүдүүлгези 19,2 хуу кудулаан. Ынчангаш ону садарының хемчээли дыка кызырлы берген. Оон түнелинде чурттакчы чонну сүт-биле хандырарының айтырыы бергедээн, сүт продуктуларын бүдүрери эвээжээн. Чогум-на ындыг байдал сарлык саарынче кирер айтырыгны чайгаар-ла көдүре берген. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң удуртулгазының ийнити үндүрген түнели ындыг: сарлыктарны саар коданнарын тургузар болгаш организастаар талазыбиле бүгү хемчегленни 1992 чылдың май 10-га чедир алыры көдээ ажыл-агый эргеледелериниң начальниктериге, совхозтар директорларына, колхозтар даргаларына оңаан, ону боттандырар талазы-биле шинтпирлиг хөделирин негээн түрар.

Ийити байдалды өөренип көргеш, районнар айы-биле кайы хире хемчеглиг сарлык сүдү бүдүүлүп ап болуруун тус-тус сааган. Ында ол район кирип турар. Ынчалза-даа Тожу районда төрүүр 30 сарлык бар-даа болза, бо чылын оларга сүт бүдүрериниң опаалдазын бербээн. Бир-тээ, район бүрүзүнге сарлык сүдүн бүдүрериниң хемчээлин чижеглей берип каан болганда, ол көргүзүглерни маңаа алдаваайн. А үүгле республика хемчээлдиг ийи чурагай кирейн: бо чылдың январь 1-деги медээ-биле алырга, төрүүр сарлык саны 14144 баш-тыр. Сарлыктың суттелир үези төнгүже чедир олардан 285 тонна продукцияны ап болур. Ынчалза-даа бо чылын ыяап-ла ынча хемчээлдиг сүт аптар деп мегелээн хөрээ чок боор. Чүге дээрге сарлык малдың массалыг саалдазын чаа эгелээр деп турар болгалда, ам чорудар белеткел ажылдары хөй. Ол болза ажыл-агый бүрүзүнге саар коданнары тускай үзери, оларның санын четчеленгеш, эмдик малдарны саарынга чаажыктырып өөредири, адактын соонда, оларны саар кижилерни тывары болгаш бо бергe ажылга оларны чанчыктырары-дыр. Че, харын бир өг-бүле боттары боттарында бар сарлыктарны-даа саггайла, ынчан кээрде саар сарлыктың саны черле ангы-ангы апаар-дыр ийин. Чамдык черлерге көвүдей бээр, өскелериңе эвээш турар аан. А оон кадында ам кайы ажыл-агыйда саар хире чеже сарлык барыл, ону база тодаладыр аппар-дыр. Ажыл-ла хөй-дүр. Оон түнелдиг болуру чер-черде совет, ажыл-агый органнарындан, ында специалистерден, сарлыкчыларның боттарындан кончуг хамааржыр. Шыпап-ла, ийи билекти сывырыпкаш ижинир болза, сарлыктың чаагай сүдү садыгларга чүге «кирип» келбес деп.

Сарлык сүдүнүн үскүрү инектинден ийи катап ажыг деп ол-ла эштерим менээ угааткан. Оон кадында оон аржы, курутту, өремени, чөкпекти кылып, бүдүрүп ап болурун база чугааладылар. Инектин сүдү ижеринге четпейн турда, ынча курлавырны үүжелеп алгаш чыткаш чоор, оон массалыг белеткелиниче киргени дээре боор. Бо дугайында министерствонуң удуртулгазы бүгү ажыл-агыйларга, чурттакчыларга садары-биле сүт продуктуларын болбаазырадып кылып болгаш бүдүрер пунктуларны, цехтерни, кухняларны организастаарын чугулага көрүп турар. Ах, ам-на сарлык сүдүн ижер, оон амданныг продуктуларын чиир дээн-дир бис. Ынчап-мынчап аар, аарышкылыг айтырыгларны дөгеп чорза-даа, рынок экономиказынче шилчилгенин чылдары бир-ле ажыктыг, эки чүвеже кижилерни чыгап эккээр, аңа шорду кулугур-дур эвесте. Акша-көпеек тып, аптыкшылдыг опарынын бир аптазын база оон саналдап келгени бо-дур.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

АРТЫК СӨСТҮҢ АЖЫЫ ЧҮЛ?

Шыпап-ла, кымга-даа амыдырал-чуртталга рынок үезинде берге. Чүгле көдээнин ажыл-ишчилериниде берге дээрге шын эвес. «Чааты» совхоз Кызылдың тараа базазынга 55 тонна кызыл-тасты далганнааш, бир килограммда алды акша-биле чонга үлештир саттывыс.

Бир эвес үндүрген шүүдели-биле катай көөр болза, өртек оон-даа улуг дээрзин экономистер санаан чүве. Бир тонна тарааны тырттыарга совхоз 1500 рубль төледи. Бежен беш тоннада чежезин номчукчу билип ор боор. Сөөрткен, чүдүрген, сатпан дээш база-ла халас эвес-ле болгай. Чонга ачыдуза чедиргени дээш сеткилим өөрүшкүлүг, харын-даа чоргаарачыг ажылдан турдум.

Апрель 9-та № 43 (2227) «Улуг-Хем» солунда «Пенсионериниң бодалы» деп эгенин адаанда «Кижи баары ажыш дээрдир» деп үүлде меңи улуг өртекке далган саткан дээш са шүгүмчүлээн болду. Номчааш, шыпап-ла, баарым ажыш диди. Эки-даа чүве кылырга удуртукчулар бактаары дыка хомуданчыг-дыр. Шыпап-ла, шынчы сеткили-биле четтиргенин илереткен кижилерге ол ажыктыг бе? Шаг-үеним бергеэ, акша-көпеектиң үне чогундан чазаавыс пенсия, дузаламчыны улгаттырган болгай, автор Байыр Хертек мээн сеткилим хомудатты.

Чаатыдан тараа чүдүргеш, Кызыл базазынга тырттыарга канчан бодунуң болур чүвел? Алдан мун акша акша-ла болгай, үстүнде өске чарыгдаларны база айыткан болгай мен. «Улуг-Хем» солунуң ажылдакчылары-даа санап өөренип көрген болза, бот-боттарывыс балдырлажырывыска ажык-даа чок деп бодааш бо үүлду бижидим.

Каев БАДЫ.
«Чааты» совхозтун директору.
Улуг-Хем район.

ЧУГААЛАП КААЙН

Кыргыс Диниганың «Эскертинмээн башкы», Николай Куичуунуң «Деткивейи барып шыдавас мен», Ховалыг Кызыл-оолдуң «Ийе, ол мээн башкым» база Артем Борбак-оолдуң «Бедик үнелелди көргүссе...» деп үүлдери «Шынның» ээлчеглиг үндүрүлгелеринге парлаттынгылаанын номчаан боор силер, эргим номчукчулар. Бо авторларның мээ хамаарыштыр чаагай сеткилдерин илереткилээни дээш, оларга өөрүп четтирдим. Оон кадында, чажырып канчаар, кижи доора чугаа-соотка база кире бээр чорбадыве. Чүвенин огулуг ужур-чөвүн чугаалап бээр эш-өөр хөй-даа бол, чон аразында аспырак байбаннар база бар-дыр деп билдим. Бурган өршээзин! Мен кымга-даа «Мээн дугайымда бижи-даа, биживе-даа» деп сес этпээн мен.

Куулар ОРГУ.

Журналистиң бодалдары, сүмези

ОЧУЛГА ДУГАЙЫНДА

Орус дылдан тыва дылче шын очулга дугайында айтырыгны чогуур деңнелге көдүрери эргежок чугула деп санаваышаан, ол айтырыгже бистин республиканың калбак хой-ниитизиниң ничээнгейин англандырар бодаан мен. Биреэзе, Тыва Республиканың Дээди Совети моон мурнунда эн чугула хоойлуларны хүлээп алган, ам-даа хоойлу төлевилелдерин немей белеткеп турар, харын Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилели колдуунда белеткеттинген, онуу тыва болгаш орус дылдар кырында албан парлаар апаар. Ийиде, сөөлгү чылларда даштыкы хой сөстер орус болгаш тыва дылдар кырында колдуунда хевээр ажыглаттының турар ужурунда ук сөстерниң алыс утказы чамдык номчукчуларга чедир билдинмейн турар.

Республиканың Дээди Советиниң хүлээп алган онза чугула документилериниң аттары безин арай четпес очулдуртунган таварылгалар бар деп бодаар мен. Чижээ, «Декларация о государственном суверенитете Республики Тува» деп документини «Тыва Республиканың күрүне бот-догуныашкынының дугайында Декларация» деп бижип турар. Мен бодаарымга, очулганың кол угланыышкыны шын, ынчалзажок суверенитет деп ханы уткалыг даштыкы сөстү «бот-догуныашкын» деп тыва сөс ыракта чедир илертпейн турар.

Суверенитет деп чүл? Бо сөстү бичин сайгарып көрээли. Суверенитет — франшуз сөс. Ол-ла хевээр очулдуурга, дээш эрге-чагыргаа дээн. А чогум утказы: 1) даштыкы политика талазыбиле күрүненин бүрүн хамаарышпас чорүү; 2) бодуның иштики херектериниң талазы-биле күрүненин дээди эрге-чагыргазы; 3) боттускайлаң догуныашкын. Күрүне бүрүзүнүң бо бүрүн эргелин—суверенитеди амгы үеде делегей эрге-хоойлуларының болгаш делегей харылзааларының кол принцини, угланыышкыны болуп. Каттышкан Нацилар Организациязының Уставында болгаш делегейниң өске-даа актыларында быжыглаттынган. Ынчангаш бүгү күрүнелер өске чүрт бүрүзүнүң ол бүрүн эргезин — күрүне суверенитедин хүндүлээр хүлээлгелиг. «Тыва Республиканың күрүне бот-догуныашкынының дугайында Декларация» деп очулганы «Тыва Республиканың күрүне бүрүн эргезинин дугайында Декларация» деп адаар болза, чүүлдүг-даа болгу дег. Ынчалзажок суверенитет болгаш өске-даа даштыкы дылдан үкталган сөстерни тыва дылче шын очулдурар, чоңга билдингир кылдыр ажыглаар дугайында айтырыгны хамыктың мурнунда Тыва Республиканың Дээди Советиниң эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитет кежигүннериниң, Тываның дыл, литературуна болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институдунуң, республиканың чүрт-шинчилел музейиниң, күрүне архивиниң, Кызылда күрүненин башкы институдунуң дыл эртемденнериниң киржилези-биле дарый чугаалажып көөру чугула деп саналдыг мен.

Россия Федерациязының Дээди Советиниң болгаш Тыва Республиканың Дээди Советиниң хүлээп алган хоойлуларын, а ол ышкаш Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктарын тыва дылче очулдурарынче моон сонгаар онза кичээнгейни угландырарын амыдырал негеп турар. Хоойлуларны очулдурарының юристеони киириштирери, оларның сумелерин алыры эргежок чугула. Кандыг-даа очулгага кол негелде—оон чоңга, номчукчуларга билдингир, чедингир болгаш утказының шын болуру болгай. Ынчаарга очулга хөрээнге районнар школаларының дыл башкыларын киириштирери, оларның санал-онаның алыры база чугула деп санаар мен. Черде номчукчуларның бодалдарын, күзелдерин олар Кызылда очулдурукчулардан ыракта артык билир болгай.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Эксперт комиссиязының кежигүннери хоойлуларның тыва дылче очулгазын доктаамал хайгаарал көөру, очулдурукчуларга практиктиг дузаны көргүзери, сумелерни бээри база күзенчиг. Чижээ, Россия Федерациязының 310 чүүлден турган чаа Кеземче кодекизинин төлевилелин парлаан болгай. А кажан ол кодекс хүлээп алдынган сөөлүнде, оңу орузундан тывазынче очулдурары албан деп бодаар мен. РСФСР-ниң амгы күштүг Кеземче кодекизинин тыва дылче шын очулгазы баарык чедип алдынмаанын билир мен. Кеземче кодекизин тыва дылче шын очулдурары — эн-не берге болгаш нарын, дендиг харысалгалыг ажыл дээрзин демдеглевишаан, үк ажылга белеткел дугайында баш бүрүнгаар бодаары, сумележири чүүл. А чаа кодекс төлевилелинде очулдурары дыка берге, нарын чүүлдер бар.

«Закон Республики Тува о местном самоуправлении в Республике Тува» деп хоойлу төлевилелин «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузу» деп очулдурган, 1992 чылдың апрель 28, 29-та үнген № 82, 83 «Шынга» парлаанын номчукчулар билир. Бо чугула Хоойлу төлевилелинин очулгазынга хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодалдарымны илергейлеп көрейн. Хоойлу төлевилелинин адынын очулгазынга бүрүн каттыжар мен.

Хемчээли улуг болгаш чугула ол төлевилелдиң очулгазы ниитизи-биле чедимчелиг болган деп санаар мен. Оон-биле чергелештир чамдык чүүлдериң очулгазының даллаш-биле кылдынганы иллең. Чижээ, Хоойлу төлевилелинин 24 үүлү орус дылда мынчаар бижиттинген: «Статья 24. Полномочия постоянных комиссий». Оон очулгазы мындыг болган: «24 үүл. Доктаамал комиссияларның бүрүн эргелери». Ол үүлүн «Д» кезээнде айытканы: «Хуралдың болгаш Хурал даргазының даалгаларын күүседир». Ынчангаш «полномочия» деп сөс доктаамал комиссияларның чүгле бүрүн эргелерин эвес, харын оларның хүлээлгелерин база илергейлеп турар болганда, «Доктаамал комиссияларның бүрүн эрге-хүлээлгелери» азы «бүрүн эргелери болгаш хүлээлгелери» деп очулдурган болза чүүлдүг ышкаш. Ынчаарга кайы-даа Советтиң чаа чыжыныңа сөөлүнде бир сессиязынга оон мурнуу чарында сонгуттурган депутаттарның сонгуулалары хоойлуга дүүштүр шын чоруттуганын хынаарда, «Полномочия депутатов» деп дөмакты «Депутаттарның бүрүн эргелери» деп очулдуруп турары черле шын. Хоойлу очулдурары — бедик хөрөө-салгалыг, нарын болгаш чогаадыкчы ажыл, ынчангаш хоойлунуң домак болгаш сөс бүрүзүнге шын дүүштүр, чогаадыкчы ёзу-биле очулдурары изгеттинер деп бодаар мен.

Демдеглээним Хоойлу төлевилелинин 76 үүлүнде чедимче чок очулга база бар. Чижээ, ол үүл орус дыл кырында мынчаар бижиттинген: «Статья 76. Полномочия городской администрации в области обеспечения законности, правопорядка, охраны прав и свобод граждан». А тыва дылда очулгазы мындыг болгаш: «Хоойлу-дүрүмнү, корум-чүрүмнү хандырар, хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг-шелээн чоруун камгалаар талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери». Ол үүлүн мынчаар очулдуруп болур турган ышкаш: «76 үүл. Хоойлу-дүрүмнү, хоойлунуң доктаатканчүрүмүн хандырар, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаар талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери» азы «бүрүн эрге-хүлээлгелери». Чүге дээрге Конституцияның хамаатыларга тыпсын берген хосталгалары чангыс эвес болгай. Чижээ, сөстүн хостуу, парлалганын хостуу, чүдүлгенин хостуу болгаш оон-даа өске. Демдеглеттинген 76 үүлүнүң 7-ги кезээнин очулгазы оон алыс утказын чедир илертпээн ышкаш. Орус дылда мынчаар бижиттинген: «7. Осуществляет в соответствии с законодательством регистрацию средств массовой информации, рассчитанных на население города»; А тыва дылда очулгазы мындыг: «7. Хоорайның чүрттакчы чонунга хамаарышкан массалыг информация аймаан хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр». Бо очулганы барымдаалаар болза, хоорай чагыргазы массалыг информация дамчыдар чүүлдерни— солуннарны, журналдарны болгаш өскелерни-даа бүрүткээр эвес, а чүгле информацияның бодун бүрүткээр хүлээлгелиг ышкажыл. Ынчаарга бир эвес мынчаар очулдурган болза, Хоойлу төлевилелинин утказынга дүгжүр болгу дег: «7. Хоорай хамаатыларынга хамаарышкан массалыг информация дамчыдар чүүлдерни хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээрин боттандырар». «Средства массовой информации» деп билиишкинни «массалыг информация чепсектери» деп чамдык очулдурукчуларның бижин турары черле чедимче чок деп санаар мен: солуннар, журналдар, радио, телевидение—чепсек эвес, а информация дамчыдар чүүлдер азы черлер-дир. Бо «домакты тыва дылга тааржыр, шын кылдыр очулдурар төлээде, коллективтиг сумележилге чайлаш чок негеттинер деп бодаар мен.

Даштыкы сөстер очулгазында хамаарыштыр мээн саналым мындыг: ол сөстерни аргалыг-ла болза очулдурар азы чоңга билдингир кылдыр алыс утказын доңчулап тайылбырлаар. Чижээ, ноу-хау деп англи сөстү очулдурбас болза, оңу кым билир боор. Даштыкы чүрттар-биле Тыва Республиканың садыг-экономиктиг харылзаалары рынок үезинде херек кырында эгелээн болгаш моон соңгаар улам калбарар болгай. Кыдат азы япон бараанналрның, а ол ышкаш садыг, үлетпүр черлериниң аттарынга чайлаш чок таваржыр апаар бис. А бир эвес даштыкы сөстерни очулдурбайн, оларның чүгле төнчүзүнге тыва аян киргеш, хевээр ажыглаар болзувусса, 150-200 чыл эрткенде төрээн дылывыстың 40-50 хуузу даштыкы сөстер-биле боктаны бербес ирги бе? Тыва дыл бир эвес ынчаар бокталыр болза, оңу элеңи ынчаарда болдунмас болгаш тыва нация болунун чангыс аай дылын херек кырында чидирер апаар ийик. Дыл—кандыг-даа нацияны тодаргайлаан оон кол демдектериниң бирээзи. Чангыс аай дылы чок улус нация эвес, а эвээш санныг аймак улус болу бээр. Бо нарын болгаш чугула айтырыгже дыл эртемденнериниң кичээнгейин угландырар бодаан мен.

Адак соонда, Бистин республиканың Хоойлунун күүселдезин контролька ап, оон күүселдезин херек кырында чедип алыры тоң чугула.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ХООЙЛУНУ КҮҮСЕДИРИ АЛБАН: ҮНДҮРҮГНҮ ЫЯАП ТӨЛЕ

Рыночтуг экономикаже шилчээн соонда өнчүүн хевиринден хамаарылга чокка бүгү албан черлериниң, биржаларның, ассоциацияларның, акционерлериниң база янзы-бүрү сайгарыкчыларының ажыл-агыйы, ажык-орулгазы үндүрүглер-биле сайгартынар болгаш үндүрүглер дугайында хоойлуну күүседири албан.

Россия Федерациязында федералдыг үндүрүглер, Федерацияда кирип турар республикаларның, автономнуг областарның, крайларның, округтарның үндүрүглери база туе черлериниң (хоорайның, районнуң, көдээ Советтиң) үндүрүглери бар. Ол үндүрүглерни хажыдар, күүсетпейн барган таварылгада административтиг харысалга онаар.

1992 чылдың бирги кварталының түнелиг-биле ап көөрге, республиканың үндүрүг хыналлазының түнелиде дыка хөй будүрүлге черлериниң, албан, организация болгаш коммерциялыг структураларның удуртукчулары үндүрүг хоойлуларын каржызы-биле үреп, оларны күүсетпейн турар таварылгалар илерээн. Үндүрүг органнарынга отчёлун, балансызын, үндүрүүнүн түнүн санаан түскай саналашкынны база алыр орулгазының дугайында декларацияны коммерсантылар кирбейн азы хуусаазыдан саададып кирип турар.

Республиканың үндүрүг органнарының ажылдакчылары бирги кварталда хынаалдар үезинде 12255 мун рубльди немей тып санаан, бюджетче киирер, негеллеп кылган. Оон иштинде 572 мун рубльге акция төлевирин, оларны өй-шаанда төлевээни дээш 52 мун рубль түнүг торгаалды база 4455 мун рубль түнүг немээн өртекке үндүрүгү, оон иштинде Кызылдың пиво заводундан 565 мун рубль, мурнунда турган респотребсоюзтун будүрүлге комбинадындан — 181,5 мун рубль, Мөнгүн-Тайга райпозундан — 115 мун, Чөөн-Хемчик райпозундан — 436 мун, Суг-Хөл райпозундан — 483 мун, Чыраа-Бажы рабкооптан — 419 мун, Барылын-Хемчик райпозундан — 77 мун, Ак-Довуракты даараныла фабриказындан — 422 мун, «Тыва даг-дүгү» комбинаттан 319 мун рубльди немей тыпкан.

Адыг орулгадан үндүрүгү 4615 мун рубльге немей тып санаан. Оон иштинде 9 брокер контораларындан 226 мун чажыртыган арыг орулганы тыпкаш база-ла ол-ла түнге оларны торгаан. Каа-Хемниң хөмүр-даш казар черинден 162,5 мун рубль чажыртынган арыг орулганы тыпкаш база-ла ол-ла түнге торгаан.

«Орбита-сервис» деп техника-садыг төвүнден 60,2 мун рубль чажыртынган орулганы тыпкан болгаш база ол-ла түнге торгаар деп шиитпирлээн. «Азия» деп биче будүрүлге черинден 85 мун рубль түнүг чажыртынган орулганы тыпкан. Оон ынай бухгалтер учёду чок дээш төлээр ужурлуг түнүүн 10 хуузунга немей төлевирин онаагаан. Бо будүрүлге черинин удуртукчузунга база бухгалтериниг 500-500 рубль түнүг административтиг торгаалды онаагаан. Ниитизи-биле бо биче будүрүлге черин күрүнеин бюджедиинге 219 мун рубльди немей төлээр ужурлуг.

Оон ынай «Полисервис» дээр биче будүрүлге черинден 73 мун, «Пик» дээр биче будүрүлге черинден 16 мун, «Турист» ресторандан 7 мун, «Водник» дээр кооперативтен 38 мун. Тожунун анныыр ажыл-агый черинден 32 мун рубль түнүг орулганы немей тып санаан.

Биргя кварталда ниитизи-биле үндүрүг дугайында хоойлуларны үреэни дээш 1743 мун рубльге торгаалды онаагаан, оон иштинде 60 удуртукчуларга 57 мун рубль түнүг административтиг харысалга онаап, торгаан.

Кызыгаарлап каан өртектиг бараанналрның өртээн улгаттырган, садып турган Барылын-Хемчик райониуң хереглекчилер ниитилелинден 16 мун рубль артык орулга. Эрзин райониуң хереглекчилер ниитилели эзт өртээн улгаттырган, 67 мун рубльге сатканы илерээн болгаш райпону ол-ла түнге торгаан.

Бо чылдың январь-март айларында шалыдан тыртар үндүрүглерни бюджетче шилчилериниң талазы-биле 464 хынаалдаларны кылып чорутукан түнелиде 282,2 мун рубльди чедир тыртып, шилчитпээн болганы илерээн. Ол дээш 19 мун рубльге торгаал онааган болгаш 4 шалын бухгалтерлерин 3 мун рубльге торгаан.

Черле ынчаш үндүрүг дугайында хоойлуну үреп, хажытканы дээш торгаалдар дугайында мындыг чүүлдерни удуртукчу-даа, аная хамааты кижилер-даа билип алза чогуур. Административтиг харысалга талазы-биле торгаал онаар дугайында үндүрүг органнарының доктаалы күүседири албан документилерниң бирээзи болур болгаш ону ыяап-ла күүсеткен турар ужурлуг. Ындыг доктаалды ат салып хүлээп алган соонда, 15 хонуктан эрттирбейн онааттынган штрафты ыяап-ла төлээн турар ужурлуг. Ол хуусааның иштинде административтиг торгаалга таварышкан кижилер ону төлээн дугайында квитанцияны (банк таварыштыр) үндүрүг органынга көргүскен турар.

Бир эвес торгаткан кижи ол хуусааның иштинде төлевейн баар болза, ынчан үндүрүг инспекциязы оон дугайында доктаалының хоолгазын сулде демдектиг танма-биле бадыткааш, ол кижиниң ажылдап турар черинче ол кижиден тырткаш, шилчидер кылдыр чорудуп бээр. А бир эвес ону база күүсетпейн баар болза, ол организацияның агар санындан ынча акшаны айтырыг чокка уштур апаар.

Бир эвес үндүрүг хоойлузун каш дакпыр үреп, хажыдар болза, ынчан ийи дакпыр улгаттырган торгаалды онаар. Суд органнары орулгазын кара өжегээр чажырган деп түнел үндүрүп шиитпирлээн таварылгада чажырган орулгазын беш катап улгаттыргаш, төледир.

Аная хамааты кижилер үндүрүүн төлевээн таварылгада ол кижиниң алган орулгазындан, а бир эвес акша-хөрөнгизи чок болур болза, ол кижиниң өнчүзүн киирип төлеттирер.

Банкылар, чээли бээр черлер, биржалар болгаш өскедаа сан-хөө черлери оларның клиентилериниң ажыл-агый саарылгазының дугайында документилерин үндүрүг органнарынга көргүзер хүлээлгелиг. Бир эвес мындыг документилерни көргүспес болза, ол албан черлериниң удуртукчулары хоойлу ёзугаар айла эн эвээш шалың хемчээлин беш дакпыр улгаттырган түнге торгадыр.

Банкылар болгаш чээли бээр черлер (сбербанкылар, коммерциялыг банкылар) үндүрүглерге хамаарышкан даалгаларны саададыр эргези чок болгаш ол черлерже киирип келген үндүрүглерни доп-дораан бюджетче шилчиткен турар ужурлуг. Киирип келген үндүрүглерни бюджетче шилчитпейн, чээлиге ажыглап, өскээр чарыыр эргезин база чок. Бир эвес мындыг таварылга билдине берзе, үндүрүг органнары ол черниң киирип алган орулгазын долузу-биле хавырыгаш, федералдыг бюджетче шилчидер. Ындыг хажыдыышкынны кылган черлериниң удуртукчулары база-ла эн эвээш шалынны 5 катап улгаттырган түнге торгадыр.

Ынчаарга чогум үндүрүг органнарының ажылдакчылары коммерциялыг чажытты база оон ынай хамааты кижилериниң ажаалга кассаларында шыгжамырының чажыдын тарадып болбас болгаш ону сагыыры оларның дорт хүлээлгези болур.

Үндүрүг дугайында хоойлуну сагыыры болгаш ону күүседири — удуртукчуларныңдаа, аная хамааты кижилериниң-даа албан күүседир хүлээлгези болур. Ынчангаш үндүрүгү өй-шаанда болгаш долузу-биле төлээри удуртукчуларны, сайгарыкчыларны база хамаатыларны улуг түнүг торгаалдардан чайладыр болгаш бистин республиканың социал айтырыгларын үе-шаанда акшаландырарының кол үндезини болур.

Хүлер-оол ХЕРТЕК.

Тыва Республикада үндүрүг инспекцияларының ажылын хынаар килдис начальниги.

МӨЗҮ-ШЫНАРГА ХАМААРЫШТЫР

«Шын» солунну чон барык шүлүг номчуп турар болгай. Ынчалза-даа бистерниң мурнуустан деңшип чоруткан даргаларывыс, депутаттарывыс «Шын» солунну номчааш, кандыг-даа түнел үндүрбейн, аная-ла номчуп каар хевирлиг. Кижи бодаарга, министр-даа, депутат-даа, бир албан бүдүрүлге черинин даргазы-даа бол, солун, сет-күүлге боду бижип болгай. Албан-биле бир корреспондент кижи интервью алырга, ынчан-на кижи оларның сөсдомаан номчуур боор чүведир.

Соңгулда бетинде бистин депутаттарывыс «Бир эвес мени депутатка соңгуп алыр болза...» дээш-ле тоолун тоолдап шаг болган болгай. Ам черле ол аазаашкынларның түнелин үндүрер үе келбээн эвес бе?

Чижек кылдыр кезек чүүлдерден көруп көрээлиңер. Март 31-нин № 62 база апрель 1-нин № 63 солуннарда бистин чонувустун хомудап бижээн чүүлдери бар-дыр. Апрель 1-нин солунунда Валентина Хертектин бижээн чүүлүн номчааш, баарым ажый берди. Солунда бижиттинген чүүлдү Кызылда авиабүдүрүлгенин даргазындан айтырар болза, ол ону билбезе хөнү. Ол караа багай кижинин паспортун октап турган ажылдакчы солунда материалды номчаан ирги бе? Барын-барып аэропортка ындыг дошкун болурга кончуун аа? Ажылдакчы улус дээр арга чок.

Черле ынчаш чоргаарал чоктур бис. Мээн бодалым-биле, чоргаарал дээрге бир-ле дугаарында кижилерниң кижилерни хүндүлээринде.

Оон ынай дыннап чоруурга, орустап, тывалап холуй чугаалаар улус тывылган. Чангыс аай-даа чугаалавас аан. Азы хоорай кижизи мен деп ылгалыр демдээн көргүзери ол бе? Шаг-үе бергедээнде бот-бодувусту хүндүлежип чурттаалынар, чонум.

Олег СЕДЕН.

Кызыл хоорай.

ЧУРУКТА: Айлан Ооржак Кызылда ажыттынган «Ужук» биче будүрүлгенин даараныла цегинге хептер даараарынга өөренип алган. Ол кызын кедер хептерни-даа, аянныг чараш платьелерни-даа даарап билир.

Төрээн чери Суг-Аксынга баргаш, ол хептерни боду быжып, улуска даарап берип болур. Чаа мергежил чедип алган аныяк ажылчын суурунга барып, чагыглар хүлээп ап ажылдаар дээш, чанып чорупкан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Айтырыңар—харыылап берээли

КУРДИСТАН

«Курдистан деп кайда турар чурт боор? Ынчаарга оон чурттакчыларын курдылар деп адаарын дыннаан мен. Оларның салым-чолу, амыдырал-чуртталгазы дыка берге, курд улустун салымы палестин улустун салым-чолу-биле барык өөмей болган деп хөй кижилер санап турарын база дыннаан мен. Ол чоннуң дугайында тайылбырны солун дамчыштыр бээрин диледим» деп, Кызыл хоорайның чурттакчызы Н. Ховалыг редакцияга бижээн.

Номчукчунун бо дилээнге хамаарыштыр лектор болгаш журналист Алексей ДУГЕРЖААНЫҢ доңчу тайылбырын парладывыс.

Курдыларның, биригээр чугаалаарга, курд улустун салым-чолу, амыдырал-чуртталгазы, шынап-ла, дыка берге, хилинчектиг, өлүм-чидиниг. Курдыларның берге салым-чолун, човаланыг амыдыралын палестиннерниң хилинчектиг салым-чолунга өөмейлеп, деңнеп турары таварылга эвес. Хосталгага ынак, чоргаар болгаш коргуш чок курд улустун салым-чолунун ынчаар тургустуунунуң, оон национал күрүнезинин мынчага чедир чок болуп турарының кол чылдагааны — колониалдыг дарлалдың болгаш тергиделдин бачыттыг, хүтбай үржүү, халаптыг түшели-дир.

Күчүтен болгаш күчүлүг күрүнелериниң «Чарылдырар, чагырар» деп шагдан бээр дерзин колониалдыг политиказы болгаш херек кырында хөделишкиннери курд улусту база өөн эртпээн. Эвээш санныг курд улус туржук хөй миллион индий улусту безин Индия, Пакистан, Бангладеш кылдыр үш кезекке колониалдыг тергиделдин үезинде англи колонизаторларның чарып каапы таварылга эвес-ле болгай. А бир эвес хөй миллион индий улус чангыс аай улуг күрүнелиг турган болза, британ колонизаторлар Индияны ынчаарда чагырары берге турган. Ол ышкаш үүс миллион ажыг арабтарның салым-чолу база ындыг болган: чангыс аай араб күрүнезин чок, а хөй санныг араб чурттар бар.

Сөөлгү медээлерни өзугаар алырга, курд национал-дыг кижилерниң ниити саны 22 миллион чедип турар. Курдыларны амгы үеде Иракты, Иранны, Турцияны болгаш Сирияны девискээринде колдуунда хөйү-биле чурттап турар. Чангыс аай Курдистан күрүнезин тургузуп алыр, төрээн чурттуг болур дээш маадырлыг демиселди курдылар хөй чылдар дургузунда чорудуп, ам-даа үргүлчүлеп турар. Чангыс аай Курдистан күрүнезин тургустунары база догуныаары даштыкы колонизаторларга күзенчиг эвес болган, а курдыларның хамаарышпас, бот-догуныаан чангыс аай күрүнезиниң тургустунары Иракты, Иранны, Турцияны чагырыкчыларынга амгы үеде база күзенчиг эвес болуп турар.

Национал автономиязын, биригээр чугаалаарга, бодунун иштики херектерин, эрге-чагыргазын, эргелеп башкарылгазын боду шиитпирлээр эргени чедип алыр дээш Ирак Курдистанның курдылары чепсектиг турл халыышкыннарны, демиселди хөй удаа чорудуп келген. Национал автономия дугайында дугуржулганы Ирак Курдистанның курдылары үш удаа чедип алган турган: 1970, 1974 болгаш 1984 чылларда. Ынчалзажок Иракты президентизи Саддам Хусейн баштаан чагырыкчылар ол дугуржулгаларны өжетерээн үш удаа үреп, курдыларга удур танкылыг, самолёттуг хөй шериглерни ылалап, курдыларны өлүм-чидимге таварыштырган.

Иракка удур Персия мүгүлдүрүнга чоокта чаа болган дайынның сөөлүнде курдылар Иракты соңгу талазында 38.900 дөрбелчин километр девискээрин бодунун контролунун адаанга арттыраар аргалыг болган. Ынчалзажок ол девискээр —даглыг, чоруурур берге, тараа болгаш өске-даа культураларның эки дүжүүр алдынмас, нефть чок чер-дир. Амгы үеде ол девискээрде миллион ажыг курдылар берге байдалда чурттап, кырганнар, хөрээннеңнер болгаш бичин чаштар аарып, аштап өлүп турар. А Иракты болгаш Турцияны шериг самолёттары курдыларны чурттап турар даглыг районнарын сөөлгү үеде ораатаныг ёзу-биле бомбалап, ракеталар-биле боолап, «курд партизаннарны» азы «курд өлүрүкчүлерни чагырар» деп чылдакты ажыглап турар.

Саддам Хусейнниң дужаалын ёзугаар Иракты шериглери курдыларга удур дерзин халдаашкыннарны 1988 чылда чорутукан. Дижинге чедир чепсегленген ирак шериглер 5 мун курдыларны, колдуунда кырганнарны, хөрээннеңнерни, бичин чаштарны ынчаарда ораатаныг ёзу-биле кырып каапкан болгаш оларның 4200 ажыг суурларын үзүткаан. 1991 чылдың мартта курдыларның тура халыышкынын Саддам Хусейнниң шериглери база эн-не дерзин ёзу-биле баскан: четче эвес медээлерни ёзугаар алырга, 7 мун ажыг курдыларны ирак шериглер кырып каапкан.

Амгы үеде Турцияның бүгү чонунуң саны 57 миллион кижи. Ол чурттун бүгү чонунуң бештин бир кезин —курдылар. Турцияда курдыларның салым-чолу Иракта курдыларның салым-чолундан, човаланыг амыдыралдан барык ылгал чок. Турцияда курдыларның национал үжүк-бижин, школазы, төрээн дылының кырында ному амга чедир чок. Курдыларның национал дылын Турцияның чазза хүлээп көрбээн. Бодунун автономнуг эргези дээш курдыларның демиселин Турция база-ла шериг күжү-биле боой тудуп турар.

Ирак курдыларының удуртукчузу Масуд Барзани чоокта чаа Англияның премьер-министри Джон Мейджор-биле ужурашкан. Ирак шериглер курдыларга удур шавар халдаашкынны катап эгелээр болза, курдыларга дузалаарын, деткимчени көргүзерин британ премьер аазаан. Ынчалзажок Францияның президентизи Франсуа Миттеран мырынай чаа Турцияга барын чораан үезинде курдылар айтырыынга хамаарыштыр медеглел кылгаш, Курдистан күрүнезин тургузарының идеязынга удур болуп турарын айыткан. Ынчангаш курд улустуң айтырыы чоокку үеде чөптүг кылдыр шиитпирлеттиперинин аргазы чок болуп турар.

Дүшкен Совет Эвилелинин, ылангыя Закавказье девискээринде, курдыларның саны 90 мун кижи чедип турган. Совет Эвилелинге эрге-чагырга, корум-чүрүм каржы турганда болза, совет курдыларның байдалы өске чурттарда курдыларның байдалындан дээре болуп келгенин демдеглээр херек. Курдыларның орус алфавитке үндезилеттинген национал үжүк-бижин бар, олар төрээн дылының кырынга өөренир аргалыг болган. Дүшкен Совет Эвилелинин курд национал-дыг хамаатыларының байдалы ам база өскерилген, чижээ, Грузияда курдылар кызыышкынга, ыйыышкынга таваржып турар.

Курдыларның айтырыы — амгы үеде эн-не нарын, шиитпирлээри бергедээн айтырыг-дыр. Ол айтырыгны Россиядада, даштыкыда-даа көдүрбейн турар. Каттышкан Нацилар Организациязында курдылар айтырыын база чугаалажып көрбейн турар.

ХООЙЛУНУ КҮҮСЕДИРИ АЛБАН: ҮНДҮРҮГНҮ ЫЯАП ТӨЛЕ

Рыночтуг экономикаже шилчээн соонда өнчүүн хевиринден хамаарылга чокка бүгү албан черлериниң, биржаларның, ассоциацияларның, акционерлериниң база янзы-бүрү сайгарыкчыларының ажыл-агыйы, ажык-орулгазы үндүрүглер-биле сайгартынар болгаш үндүрүглер дугайында хоойлуну күүседири албан.

Россия Федерациязында федералдыг үндүрүглер, Федерацияда кирип турар республикаларның, автономнуг областарның, крайларның, округтарның үндүрүглери база туе черлериниң (хоорайның, районнуң, көдээ Советтиң) үндүрүглери бар. Ол үндүрүглерни хажыдар, күүсетпейн барган таварылгада административтиг харысалга онаар.

1992 чылдың бирги кварталының түнелиг-биле ап көөрге, республиканың үндүрүг хыналлазының түнелиде дыка хөй будүрүлге черлериниң, албан, организация болгаш коммерциялыг структураларның удуртукчулары үндүрүг хоойлуларын каржызы-биле үреп, оларны күүсетпейн турар таварылгалар илерээн. Үндүрүг органнарынга отчёлун, балансызын, үндүрүүнүн түнүн санаан түскай саналашкынны база алыр орулгазының дугайында декларацияны коммерсантылар кирбейн азы хуусаазыдан саададып кирип турар.

Республиканың үндүрүг органнарының ажылдакчылары бирги кварталда хынаалдар үезинде 12255 мун рубльди немей тып санаан, бюджетче киирер, негеллеп кылган. Оон иштинде 572 мун рубльге акция төлевирин, оларны өй-шаанда төлевээни дээш 52 мун рубль түнүг торгаалды база 4455 мун рубль түнүг немээн өртекке үндүрүгү, оон иштинде Кызылдың пиво заводундан 565 мун рубль, мурнунда турган респотребсоюзтун будүрүлге комбинадындан — 181,5 мун рубль, Мөнгүн-Тайга райпозундан — 115 мун, Чөөн-Хемчик райпозундан — 436 мун, Суг-Хөл райпозундан — 483 мун, Чыраа-Бажы рабкооптан — 419 мун, Барылын-Хемчик райпозундан — 77 мун, Ак-Довуракты даараныла фабриказындан — 422 мун, «Тыва даг-дүгү» комбинаттан 319 мун рубльди немей тып санаан.

Адыг орулгадан үндүрүгү 4615 мун рубльге немей тып санаан. Оон иштинде 9 брокер контораларындан 226 мун чажыртыган арыг орулганы тыпкаш база-ла ол-ла түнге оларны торгаан. Каа-Хемниң хөмүр-даш казар черинден 162,5 мун рубль чажыртынган арыг орулганы тыпкаш база-ла ол-ла түнге торгаан.

«Орбита-сервис» деп техника-садыг төвүнден 60,2 мун рубль чажыртынган орулганы тыпкан болгаш база ол-ла түнге торгаар деп шиитпирлээн. «Азия» деп биче будүрүлге черинден 85 мун рубль түнүг чажыртынган орулганы тыпкан. Оон ынай бухгалтер учёду чок дээш төлээр ужурлуг түнүүн 10 хуузунга немей төлевирин онаагаан. Бо будүрүлге черинин удуртукчузунга база бухгалтериниг 500-500 рубль түнүг административтиг торгаалды онаагаан. Ниитизи-биле бо биче будүрүлге черин күрүнеин бюджедиинге 219 мун рубльди немей төлээр ужурлуг.

Оон ынай «Полисервис» дээр биче будүрүлге черинден 73 мун, «Пик» дээр биче будүрүлге черинден 16 мун, «Турист» ресторандан 7 мун, «Водник» дээр кооперативтен 38 мун. Тожунун анныыр ажыл-агый черинден 32 мун рубль түнүг орулганы немей тып санаан.

Биргя кварталда ниитизи-биле үндүрүг дугайында хоойлуларны үреэни дээш 1743 мун рубльге торгаалды онаагаан, оон иштинде 60 удуртукчуларга 57 мун рубль түнүг административтиг харысалга онаап, торгаан.

Кызыгаарлап каан өртектиг бараанналрның өртээн улгаттырган, садып турган Барылын-Хемчик райониуң хереглекчилер ниитилелинден 16 мун рубль артык орулга. Эрзин райониуң хереглекчилер ниитилели эзт өртээн улгаттырган, 67 мун рубльге сатканы илерээн болгаш райпону ол-ла түнге торгаан.

Бо чылдың январь-март айларында шалыдан тыртар үндүрүглерни бюджетче шилчилериниң талазы-биле 464 хынаалдаларны кылып чорутукан түнелиде 282,2 мун рубльди чедир тыртып, шилчитпээн болганы илерээн. Ол дээш 19 мун рубльге торгаал онаагаан болгаш 4 шалын бухгалтерлерин 3 мун рубльге торгаан.

Черле ынчаш үндүрүг дугайында хоойлуну үреп, хажытканы дээш торгаалдар дугайында мындыг чүүлдерни удуртукчу-даа, аная хамааты кижилер-даа билип алза чогуур. Административтиг харысалга талазы-биле торгаал онаар дугайында үндүрүг органнарының доктаалы күүседири албан документилерниң бирээзи болур болгаш ону ыяап-ла күүсеткен турар ужурлуг. Ындыг доктаалды ат салып хүлээп алган соонда, 15 хонуктан эрттирбейн онааттынган штрафты ыяап-ла төлээн турар ужурлуг. Ол хуусааның иштинде административтиг торгаалга таварышкан кижилер ону төлээн дугайында квитанцияны (банк таварыштыр) үндүрүг органынга көргүскен турар.

Бир эвес торгаткан кижи ол хуусааның иштинде төлевейн баар болза, ынчан үндүрүг инспекциязы оон дугайында доктаалының хоолгазын сулде демдектиг танма-биле бадыткааш, ол кижиниң ажылдап турар черинче ол кижиден тырткаш, шилчидер кылдыр чорудуп бээр. А бир эвес ону база күүсетпейн баар болза, ол организацияның агар санындан ынча акшаны айтырыг чокка уштур апаар.

Бир эвес үндүрүг хоойлузун каш дакпыр үреп, хажыдар болза, ынчан ийи дакпыр улгаттырган торгаалды онаар. Суд органнары орулгазын кара өжегээр чажырган деп түнел үндүрүп шиитпирлээн таварылгада чажырган орулгазын беш катап улгаттыргаш, төледир.

Аная хамааты кижилер үндүрүүн төлевээн таварылгада ол кижиниң алган орулгазындан, а бир эвес акша-хөрөнгизи чок болур болза, ол кижиниң өнчүзүн киирип төлеттирер.

Банкылар, чээли бээр черлер, биржалар болгаш өскедаа сан-хөө черлери оларның клиентилериниң ажыл-агый саарылгазының дугайында документилерин үндүрүг органнарынга көргүзер хүлээлгелиг. Бир эвес мындыг документилерни көргүспес болза, ол албан черлериниң удуртукчулары хоойлу ёзугаар айла эн эвээш шалың хемчээлин беш дакпыр улгаттырган түнге торгадыр.

Банкылар болгаш чээли бээр черлер (сбербанкылар, коммерциялыг банкылар) үндүрүглерге хамаарышкан даалгаларны саададыр эргези чок болгаш ол черлерже ки

КИЖИНИҢ АДЫ—ООҢ ТӨӨГҮЗҮ

Сөөлгү үеде «Шын» солуннун арынарынга тываларның ат, фамилиязының дугайында хөй-ле үүлдер парлаттынган. Ол анаа эвес деп бодап ор мен. Чүге дээрге кижинин ады дээрге-ле кижинин, а харын-даа оон чонунун төөгүзү, эрткен, орууның хереглээ деп бодаар мен.

Бетин кыдыы мээн адымдыр. Адымны Арбычыга дээр. Ыдыг аттыг кижи Тывада ховар. Мээн адымны лама кижи адаан чүве-дир. Мен 1930 чылдың алды ай үезинде Барын-Хемчик кожуунунун (амгы Бай-Тайга район). Көп-Сөөк сумузунун Кызыл-Даг деп черге төрүттүнгел мен.

Аалдар кезип чораан лама кижи өгге кирип кээрге, бо оолдун адын адап көрүнгерем башкы дээй-дир. Ол башкылама хажыызында, үжүктер (та саннар) бижип каан кубик хевирлиг чүвелер октап оргаш, мени адаан. Айтыраргa арбын, хөй эш-өөрлүг болзун дээш, шо-төлге салып оргаш, ынчаар ададым дээндир.

Шынан-ла, аваам 10 уругну мээд соомда бөжаан. Ам чеди алышкы, утбашкы чуртап чор бис. Моон алгаш көөрге, мээн адым сарыг-шажын-биле холбашкан ышкажыл. Черле ынчаш Тывага ламаизмнин өөредили он сес чүс чылдын ортаа үезиден эгелеп неперей берген турда, биске тибет, моол аттар делгеренгей турган: Соржу, Самбуу, Комбу, Дамба, Хуурак, Даржаа дээш-ле баар.

Ол-ла үеде чингине тыва аттар базаа турган болгай: Кара-кыс, Бичин-Уруг, Өшкү-Саар, Анай, Хураган-оол, Кызыл-оол, Багай-оол, Өскүс-оол дээш, оон-даа өске.

Кажан Тыва Арат Республика Совет Эвилелинин составынга кирген соонда, адаиелер хөй чаа аттар сонуургаар апарган. Баштай совет удуртукчуларның аттары биллинип эгелээн, чоорту орус аттар-биле уругларны адаар апарган-ла болгай. Оларны бис ниитиин-биле орус аттар деп санап турар бис. Херек кырында оларның аразында грек, латин, араб, түрк-даа аттар эмежок. Чүге дээрге, славян, чон христиан шажынны хүлээп алган соонда, ол аттар орус чонга неперээн. Чижээ, Иннокентий дээрге «Бувуу чок» дээн латин сес, Софья дээрге «Мерген угаан» дээн грек сес. Орустарда эн-не алдаржаан Иван деп ат «Бурган өөшөөл тур» дээн еврей сес-түр.

Чамдык авторлаар орус аттарны албадап берип турган деп бижип турар. Мен бодаарымга ындыг эвес, а харын боттарывыс эмин эрттир революсчу апаргаш, башка киргеи-не сес-биле уруг-дарывыс адап эгелээн бис. Трактор деп оол чорду, Облигация деп уруг-даа бар.

1945 чылда тыва чонга төрүттүгениинин дугайында херечилел берип турда, кижилерни ат, фамилиязын районнарның паспорт столдары кончуг-ла будаан чүве. Ынчан мээн ийи дуймамның адазының адын шын эвес бижип кааннар. Түннелиңде документ өзугаар кады төрээн алышкылар эвес апарган бис.

Тыва кижи таныжып чугаалажырда чүгле болунуң адын адаар чораан. Бир эвес айтырган кижи чедир танывайн орар болза, оон оглу (кызы) мен деп каар. Оон арай хоржок болза эрги сумузуң адаа бээр.

Чогум шын бижиир болза, ович, овна дээр орнунга оон оглу, оон кызы деп бижиир турган-на болгай.

Амгы үеде тываларның эрги сумузу, ады, адазының ады шуут будалчак, холушкак чүве апарган. Мен бодаарымга, бистин буруугуларывыстың аттары: Адыг-Түлүш, Монгуш, Ооржак, Күжүтет, Хомушку, Салчак, Соян, Ак, Кол (делегейде ындыг аттар чок ышкаш) кезээ мөнгеде артар ужурлуг. Оларны фамилия кылыптарга олар үр чоруур. Бөгүн олар анаа ат-даа болу берген, чамдыкта адазының ады-даа апарылаан чоруур-ла-дыр. Кижинин адазының ады ол кижи-биле кады чиде бээр, ады дараазында салгалда чиде бээр болгай.

Сөөлгү чылдарда тываларның уруг-дарынга тыва ат бээр апаргының эскеодим. Ылангыя оолдарда Мерген, Аес, Артыш, Эрес деп аттар, а уругларда Айлаана, Айлан, Долаана деп аттар таваржып турар. Оол, азы кыс дээн аттар чидип бар чыдар. Оны школаның класс журналындан эскерип көөр болза билдиие бээр.

Моон алгаш көөрге кижилерни аттары анаа эвес, а ол кижилерни амыдыралчурттаалгазы, ужазы кандыг чон-биле сырый харылзаалыгыл, олар кандыг чүүлгелигил, кижилерни сайзыралы кандыг үе-чадада туруп турарыл деп чүведен база хамааржыр-дыр.

Ынчангаш кижилерни ат, фамилиязын чурумчудар айтырыг кончуг нарын боол турар. Маңаа сумни бистин эртемденнериивис, чогаалчыларывыс шинчилел ажылы кылып турган, чаа угланыышкынны берип болур деп идеген турар мен ийин.

Арбычыга ДАРЖАА.
Пенсионер.
Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы.

«Шын» солуннун шанналы дээш Тиилелгенин 47 чыл оюнга тураскааткан хүреш маргылдаазы **Май 9-та «Хүреш» стадионга** болур. Аңаа районнарның болгаш Кызыл хоорайның эн шыырак 64 мөгелери киржир.

Шанналдары: шүүлген мөгеге — **2000 рубль, диплом, вымпел болгаш кубок;**

үжүүрлешкен мөгеге — **1500 рубль, диплом болгаш вымпел;**

үшкү-дөрткү черлерни ээлээннерге туштузунда **1000 рубльдин акша шанналдары, дипломнар, вымпелдер.**

Хүреш дүштекиниң 12 шакта эгелээр.

Билеттерни баш удур садып ап болур.

«Шын» солуннун чанчыл болган хүреш маргылдаазының деткикчизи (спонсору) болдуун «АЗИЯ БИРЖАЗЫНЫҢ» ТЫВАДА ТӨВҮ эки тура-биле илереткен.

«Азия биржазы»-биле кады ажылдаары кандыг-даа талазындан алырга, ажыктыг болгаш идегелдиг. «Азия биржазы» бодунун салдарында бүгү Сибирьни. Ыраккы Чөөн чүкту хаара тутпушаан, Россияның Калининградтан болгаш Санкт-Петербургтан, Магаданга болгаш Сахалинге чедир бүгү девискээринде харылзааларлыг.

«Азия биржазының» бүгү акционер ниитилелдериниң акцияларын Тыва биржа төвүнден бодунарга ажыктыг кылдыр садып ап болур силер.

«ДАМЫРАКТЫҢ» АГЫМЫ

Ындыг аттыг ясли-сад Хандагайты суурга чоокта чаа ажыттынган. Чаа тургустунган коллективтин амыдыралында кижи сонуургаар үүү бөөр, ажыл-хереңге чаа-ла шуудан орар эвес чүве бе деп бодаваан. Баштай үнген кулакты сонкай үнген мыйыс эртер деп үлегер чугаа бар ышкажыгай. Удуртукчу эки-де кандыг-даа ажыл-үүле бүдүүгүр, чорук-херек чогунгур, коллектив чаңгыс кижи дег, демниг, быжыг, күштүг болур. Коллективтин удуртукчузу Дина Күр-Базыровна Лаа улус өөредилгезинин шугумунда үжен беш чыл ажыг үеде ажылдап турар хоочун башкы, дүржүлгалыг кижизидикчи. Ажылды шын органнзастан, ясли-сад-биле адаиелерний харылзаазын үеэнде быжыг тудуп алганындан «Дамырактың» ажылы кыска үеде бут кырынга туруп кээп, хөйге кескү апарган.

«Дамыракта» бир хар алды айлыг чаштардан алды халлыг уругларга чедир өөредип, кижизидип турар дөрт бөлүктө шупту сезен беш урут туруп турар. Ясли-садтың ажыл-ижинде чаа өзу-биле чогаадыкчы дилээшкиниг угланыышкынар-ла хөй. Бөлүк бүрүзү тускай аттыг: «Хадынчыгаш», «Үш адыг», «Чайлаг», «Сайзанак». Чижээлээрге, «Хадынчыгаш» деп бөлүк дижик. Ында турар уругларның кичээлдеп, ойнап, удуп турар өрээлдериниң дериллезин ол атка дүүшүүр кылган.

Коллективте сес кижизидикчи, бир методист — шупту Кызылдың педагогика училищезинин школа пазы четпээнер-биле ажылдаар салбыгын доокан болгаш ону бот-өөредилге-биле бо чылын доозар деп турар тускай эрдемниг башкылар. Оларның кырынга хөгжүм удуртукчузу бир башкыны, эргелекчини неметтерге, он бир кижи педколлектив болу берген. Кижизидикчилериниң, эргелекчиниң ажылын билир бис, ясли-садтарга ажы-төлүвүс естүрүп алдывыс чоп. А методист-башкының ажылы чүл дээрзин бо ясли-садтың дүржүлгазындан каксы көрээл.

Павлина Монгушовна Машпалдырның эртем-билии кады ажылдап турар өөрүнүү-биле демей. Ынчалза-даа өөредилге-кижизидилгелиг ажыл харылзаар башкы болганда оон эгелекчи чорук, чогаадыкчы дилээшкин хөй негеттинер. Кижизидикчи башкыларның ажылдаарынга чаа угланыышкынарны тывынгыр, сагнигыр агымны ол тыпкан турар. Павлина Машпалдыр чогум-на бодундан ындыг негеллени салып алган ажылдап турар методист-психолог башкы. Башкыларның чөвүлел хуралдарын бөзин ында чаа өзү-биле темалыг кылдыр эрттирип турар. Чижээлээрге, «Төгерик стол», «КВН» (Тывынгырлар, сагынгырлар клуву) хевиринге дүржүлгазы шыырак апарганнар. Ындыг ажылдарны чыл бүрүде бот-тарынга эрттирип, келгениндеи район иштинге болган «Кижизидикчи-92» деп конкурска ол коллективтен Галина Дензиновна Куулар тиилекчи болган. Республика төвүнге май 20-де болур конкурска киржир эргени оон чаалап алганы ол.

Эрткен чылын чарлаттынган «Кижизидикчи-91» конкурска база-ла бо ясли-садтың төлээзи методист-башкы П. М. Машпалдыр тиилекчи болган. Ажыл-ишке алдаратты, арат-чонга хүндүткелди кызымактар, чүткүлдүглер чедип алыр.

Ясли-садта кижизидикчи Марина Дыртынаевна Лаа ойнаарактаа, булунунга ойнаар эт-херекселлер, көрүнүктер дээн ышкаш ажыттарны боду кылып турар болду. Уруглар сады чаа тургустунган болгаш материалдыг базаазы кошкак, ажыы-биле чугаалаарга, чүү-даа чок черден ажылдап эгелээнер. Олутта олча чок. Боттары шимченмейн, дилээшкиниг ажылдаваан, аваа-ла «эккел» деп олурар кижилер олар эвес болган.

Уруглардың төрүттүнген хүнүн демдеглээри өзулуг байырлал апарган. Бир дуваарында, төрүттүнген хүнү болуп турар уругнуң адынга байыр чедириишкиниг «Чаныкчыгашты» тускай самбыраага азар. Ада-иезин, еске-даа ада-ие уругларга аштыгчеминг, төрүттүнген хүнү болуп турар чашка белек-селектиг чедип келгеш, ажытөл-биле кады ойнап-хөглээр.

Ада-иелерге өртектиг өөредилгенин база эрттирерин чурумчудуп алган. Чаа чыл уткуурунга белеткел дижик. Хөй материал, акша-төгерик чарыгдаваан турган, эн белена-биле маскалар кылырынга, амданыг аъш-чем белеткээринге ада-иелериниң дүржүлга солчуру-дур ийин. Бир ава мороженое, майонез чергелиг аъш-чемни кылып билир, а өскези билбес болуп болгай. Бо таварылгада билбезин билири өөредир. Чүгле маскалар, аъш-чем эвес, ойнаарактар кылырынга, ойнаар-кыстарга идик-хеп аргырынга, даараарынга дүржүлга солчулгазы база ындыг. Адаиеним ынчаар белеткээн бүгү чүүлү ясли-садтың өнчүзү болуп артар. Өртектиг өөредилгеге идепкейлиг киришкен ада-иелерни шаңнап турар. Сөөлгү ындыг өөредилгеге КМК-ның экономизи В. С. Монгуш, милиция ажылдакчызы М. Ч. Сат, судья Я. Т. Куулар болгаш оон-даа өскелериниң белеткээн ажылдары бедик үнелелди алган.

Шагаа байырлалын белүктөгө ада-иелериниң киржилгези-биле эрттирип турар. Ол хүн уруглар-даа, ада-иелер, башкылар-даа национал хепсыныг турарын коллектив чедип алган.

Республиканың Башкылар билии бедидер институдунуң улусчу педагогика-биле ажылдаарынга бо ясли-садты шенелде-дүржүлга кылдыр шилип алганында ужур-ла бар.

Сүт чок бооп турарындан ангыда аъш-чем-биле хандырылга багай эвес. Ногаа аймаан барының шаа-биле райподан ап турар.

— Ботту бот хандыртынмас болза, талаар апарган үеде дузалал ажыл-агый чок турары бүтпес деп шиитпирлээн бис. Бо хүннерде чээрби хойлуг, бир хаваныг бис. Картофель олуртур шөлдү бо чылын алыр бис. Тарып, шенеп көөрүвүс ол. Райкүүскөм даргазының көдээ ажыл-агый талазы-биле харыысалгалыг оралакчызы Ш. С. Куулар ийи инекти бээрин аазаан чүве.

Район төвүнде турар болгаш, хурал-суглаа, кандыг-бир чыыш болган черлерни халас эрттирбезин бодап, аъш-чем, аргаан, даараан идик-хеп садып турган, эвээш-биче-даа бол, акша-төгерикти тыптынып тур бис. Ол чүге четчир бооруп аан. Тускай малчын тудар шаавыс чок болганындан каш малывысты бир малчында хөлезилеп кадаатып тур бис. Амыдырал чаңгыс черге турар эвес. Чежемейнин-даа берге болза, шыдажыр, бергелерге удур туржур апаар — деп, Павлина Монгушовна чугаалап олурду.

Дамырактар каттышкаш, хем болур, тарамыктар каттышкаш, күш болур. «Дамырактың» ажылының, амыдыралының агымы кажан-даа сыгаваазын, оон каастакчылары, хүлер ышкаш чараш, хүрен шырайлыг чаштарның хүлүмзүрүү улам чайыналзын.

Валентина САТ.

Школа: өөредилге ному

ЭДЕ КЫЛЫР

● Башкы ынчаар санап турар ●

Башкының ажылынга-даа, өөреникчинин билиг чедип алырынга-даа өөредилге ному улуг ужур-дузалыг дээрзин шуптувус билир бис. Коммунистиг партияның дүшкеи-биле, Совет Эвилелинин тарааны-биле, школаларда төрээн чогаал программазын болгаш тыва литератураның өөредилге номнарын эде кылыры негеттинип келген. Чүге дээрге Ленинин, компартияны, коммунизмни алгап-йөрээн, мактаваан улуг болгаш өртумак салгалдың тыва чогаалчылары барык чок деп болур. Ол талазы-биле чогаалчылар буруулуг эвес, а үенин байдалы болгаш партийжи удуртулганын негелдези ону чайгаар-ла албадап турган. «Литература партийжи болур чүве-дир» деп мен-даа өөреникчилерге хөй чылда өөредип чордум.

Салчак Токанын «Араттың сөзүнде» хараган карты чип чорааны, имиреме быттыг кежегзин орус оолга кестиргени болгаш доп кызын эмире чок тос чадырга кыштап чорааны бүзүреечиг эвес болгаш амыдырала дүүшпес деп бодаар мен. Өөреникчилердаа элдепсинер, чүдексинер, харын бүзүревес боор чораан. Ындыг байдал бичии кижилерниң национал чоргааралын кудуладып турар.

Ындыг-ындыг черлерни өөредилге номундан казыр дугайында саналдар үүнүп турган болгай, мурнунда-ла. 5 класстың 1991 чылда сөөлгү үнген төрээн чогаал номунда «Аваавыс чокта» деп эгеде ол-ла хараган картын «чивишаан хөөрөр» киирип каан чорду (арын 51, эгезинде).

Төрээн дылдың чамдык өөредилге номнарында четпестер база бар. Ону бадыткаары-биле М. Д. Биче-оол биле К. А. Бичелдейниң 5 класстың 1990 чылда үнген «Тыва дыл» деп номун көрээлинер. Номнуң 19-ку арнында ындыг дүүм (тодарадыг) киирген: «Медээ домаанга үн баштай бедип чоруй, оон соонда, бичии доктааш кыынын, сөөлүнде чавызай бээр». 5 класстың өөреникчилеринге бо тодарадылга нарыыдай бээр. Төрээн чогаалга шулук тургузуп, ону аяныг номчуурунга ажыглаар дүүм-дүр бо. Чижээнге С. Сарыг-оолдуң шүлүүн алган. Ында көргүскен согуичугаштар, чергелекчек шыйгларны шулук теориязынга киирер болза эки деп бодаар мен. Ол-ла дүүмге хамаарышкан 20-ги арында 50 дуваар мергежилге артык (киирбес турган). 43-кү арында ындыг дүүмнер бар: «Адалгаларны биче сектер-биле ангылаар. Домак иштинге адалганы ийи талазындан биче сек-биле ангылаар. Домак эгезинге дыызыг аян-биле адаттыыр адалганың сөөлүнге кыйгырыг демдээ салыр» дээн. Домактың дараазында кезээниц эгезин улуг үжүк-биле бижиир деп кезээн каапкан. Адалга домактың сөөлүнге база турар болгай. Оон дүүмү база кирбээн. От мындыг: «Адалга домактың соонга турда, оон мурнунга биче сек салгаш, сөөлүнге чогуур демдээн салыр», чогуур демдээ дээрге-ле: тоска, айтырыг, кыйгырыг демдектери — домак соонга турар демдектер аан (. ? !).

48-ки арында дөрт чугаа авторнуң сөзүнүн сөөлүнге болгаш мурнунга турда каза, кандыг демдек салырыл деп дүүмнөр бар, а ортузунга (иштинге) турда деп дүүмнү адын каапкан, а схемазын 47-ги арында 3 дугаарында киирген боор турар. 68-ки арында графика, алфавит деп чүл дээр дүүм бар, а үжүк деп чүү ыыча дээрин айтыраан. 105-ки арында эгеде морфологиязын дүүмүн берген, а орфографиязын дүүмүн киирбээн.

111-ги арында «Чүве аттарының адалга болуру» деп эгеде ыынчаар дүүмчүдүп турар: «Адалга кылдыр ажыглаттынын турар чүве аттары кожумак чокка, хөйүн саанга болгаш хамаарылга кожумактыг ажыглаттынар» дээн, а чаңгыстың саныга турган база адалга болур болгай, харын-даа чүве адыг чаңгыстың саныга турган, адалга боор хөй ажыглаттынар чүве болгай. Ынчаар дүүмчүткен болза, чогумалыг турган ийик: «Чүве аттары кожумак чокка, чаңгыстын-даа, хөйүн-даа саныга, хамаарылга кожумактыг-даа адалга болур». Бир-тээ, «Адалгалыг домактар» деп теманы оон мурнунда-ла (42-ги арында) киирген болганда, «Чүве аттарының адалга болуру» деп теманы маңаа киирген ажыы чок хиге. Ынчангаш ук номну база эде тургузар болза эки деп саналдыг мен.

Дакпай-оол МОНГУШ.
Хайчракан ортумак школазының башкызы.
Чөөн-Хемчик район.

СОНУУРГАЛЫ ЫЛГАЛДЫГ

Тыва дылдың башкылаашкынының, оон өөредилге номнарының дугайында үүлдерни солуннардан номчуп, семинарларга, методкаттыжыышкын хуралдарынга үргүлүү дыннап, ол үүлдерге киржип турар мен. «Шын» солуннан апрель 14-те С. Ооржактың өөредилге номунун дугайында семинарга үүнү чугаалашканын бижээнин номчааш, бодумнун бодалдарымны солун дамчыштыр бижиирин шиитпирледим.

Тыва литература номнарын уруглар өөренип турган, ону оларга бистер өөредип тура, оларны мөзүлүг кижилер, амыдыралга шын, төлептиг, туруштуг болурунга кижизидип турар болгай бис. Ындыг болганда шак ындыг номнар херек, литературага методиктиг сүмелер эвээш дээрзин, школа библиотекаларында класстан дашкаар номчулгага хереглээр чогаалдарның чедишпезинин айтырыгларын хурал-суглаага болгаш ужур-ла бар.

Сүт чок бооп турарындан ангыда аъш-чем-биле хандырылга багай эвес. Ногаа аймаан барының шаа-биле райподан ап турар.

— Ботту бот хандыртынмас болза, талаар апарган үеде дузалал ажыл-агый чок турары бүтпес деп шиитпирлээн бис. Бо хүннерде чээрби хойлуг, бир хаваныг бис. Картофель олуртур шөлдү бо чылын алыр бис. Тарып, шенеп көөрүвүс ол. Райкүүскөм даргазының көдээ ажыл-агый талазы-биле харыысалгалыг оралакчызы Ш. С. Куулар ийи инекти бээрин аазаан чүве.

Район төвүнде турар болгаш, хурал-суглаа, кандыг-бир чыыш болган черлерни халас эрттирбезин бодап, аъш-чем, аргаан, даараан идик-хеп садып турган, эвээш-биче-даа бол, акша-төгерикти тыптынып тур бис. Ол чүге четчир бооруп аан. Тускай малчын тудар шаавыс чок болганындан каш малывысты бир малчында хөлезилеп кадаатып тур бис. Амыдырал чаңгыс черге турар эвес. Чежемейнин-даа берге болза, шыдажыр, бергелерге удур туржур апаар — деп, Павлина Монгушовна чугаалап олурду.

Дамырактар каттышкаш, хем болур, тарамыктар каттышкаш, күш болур. «Дамырактың» ажылының, амыдыралының агымы кажан-даа сыгаваазын, оон каастакчылары, хүлер ышкаш чараш, хүрен шырайлыг чаштарның хүлүмзүрүү улам чайыналзын.

Валентина САТ.

Дулаанга, Мерген, Аес, Хөвеңмейнин чечен чугаалары, Кюзегештің шүлүглелдери чок. А ол чогаалдарны тывары берге, ынчангаш программада киирген үүлдер номнарга (үзүндү-даа болза) турары күзенчиг.

Ам акы-дуюма литературага хамаарыштыр мээн бодалым ындыг: Тывага чурттаан турган В. Янчезецкийнин (Янның) «Чингис хаан» деп чогаалынан үзүндүден киирзе кандыгыл. Че харын, ындыгдыр, чаа программага кымнарның чогаалдарын киирикээр силер деп менден айтырар болза, А. Даржайның, Черлиг-оол Куулардың, Игорь Иргиттің, Д. С. Куулардың, А. К. Калзаның чогаалдарын, Чылгычы Ондарның «Ханныг истер», Василий Монгуштун щоодугларын, Владимир Серен-оолдуң «Канкыс» (бичии класстарга) деп чогаалдарны сүмелээр мен.

Ефросинья ОНДАР.
Кызыл хоорайның № 5 школазының тыва дыл башкызы.

ЧУРУКТА: улуг концерттерге хөөмейи, сыгыды, уян, хоюг ыры-шоору уламы бээр «Тыва» ансамбльдың артистери хөгжүм-шин театрынга концерт көргүзүглериниң үезинде. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Чарлалдар самбыразы

СПОРТЧУЛАРНЫҢ КИЧЕЭНГЕЙИНГЕ

Профэвилелдериниң «Россия» спорт ниитилелиниң Тыва республика чөвүлели ажыл-херекчи кады ажылдажылганың «Найырал» ассоциациязы болгаш «Улуг-Хая» совхоз-биле кады Совет Эвилелиниң Маадыры Тюлюш Кечил-оолга тураскааткан хостуг хүреш талазы-биле аныяк оолдарның Бүгүроссия маргылдаазын **1992 чылдың май айның 16-17 хүннеринде Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурунга организастап эрттирерин дыннадып тур.**

Ол маргылдаага Тываның бүгү районнарының, Кемерово, Красноярск, Абакан, Алма-Ата, Балхаш, Кызыл, Междуреченск, Горно-Алтайск хоорайларның болгаш Моолдуң Улаангом хоорайларның командалары киржир.

I болгаш II черлерни ээлээннерни акша болгаш үнелиг белектер-биле шаңнаар.

АЙТЫРЫГ ТОДАРАДЫР АДРЕС: Кызыл хоорай, «Хүреш» стадион. Телефон №№ 3-29-90 болгаш 3-57-80.

ЧАРЛАЛ

1992 чылдың май айның 17-де 12 шакта, Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурунга ол черден Адачурттуң Улуг дайынынга эки тура-биле барып киришкеннерге тураскааткан тыва хүреш талазы-биле маргылдааны «Улуг-Хая» совхозтуң администрациязы организастап эрттирер.

ШАҢНАЛДАРЫ:
шүүлген мөгеге — аът,
үжүүрлешкен мөгеге — ирт,
III, IV черлерни ээлээннерге — сергелер.

Севастополь хоорайга, ында Дыштанылга бажынынга (адаиелер уруглары-биле кады) барып дыштанырының путевкалары тус-тус кижилерге болгаш бөлүк улустарга садарын Тыва Республиканың «Спутник» акционерлиг ниитилели организастап турар.

Школачыларга Кавказтың Минеральные Воды девискээринде пионер лагерьлеринге, Ставрополь хоорайның Күш-ажыл болгаш дыштанылга лагериге баарының путевкалары база бар.

Сонуургаан айтырыгларны 3-40-20 телефонну дамчыштыр билип ап болур.

«Спутниктің» адрези: Кызыл хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, бажын № 36, өрээл 101.

КИНО

МАЙ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Черный принц «Аджуба» (2 серия-лыг) 10.00, 12.50, 15.40, 18.30.

Видеозал: «Нико над законом» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Непобедимая нога» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Тыва Республиканың Культура министерствозу, курфилармония болгаш күрүшениң В. Кек-оол аттыг хөгжүм-шин театры күрүше филармониязының хоочун ажылдакчызы

Сергей Чадамбаевич

ХОВАЛЫГНЫҢ

38 харлап бар чораан, хөөрттен мөчүзнин дыннатпышаан, оон төөлдериниң болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалыг илередип тур.

Индекс 667000. Кызыл хоорай Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-31; келген кижилер хүлээлалыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; идеология — 3-34-49; 3-36-73; коозе ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 80.